MUZEJ HRVATSKIH ARHEOLOŠKIH SPOMENIKA

ZLATKO KARAČ

URBANI RAZVITAK SREDNJOVJEKOVNOG VUKOVARA

(Urban development of mediaeval Vukovar)

»Starohrvatska prosvjeta«, ser. III., sv. 21.
(Poseban otisak)

SPLIT 1995. (1996.)

ZLATKO KARAČ

URBANI RAZVITAK SREDNJOVJEKOVNOG VUKOVARA

UDK 711.424:904 (497.5 Vukovar) "8/15"
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljeno: prosinac 1994.
Received: December 1994

Zlatko Karač
HR - 10000 Zagreb
Arhitektonski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu
Kačićeva 26

Na bogatome prapovijesnom i antičkom naseobinskom supstratu, od konca VIII. st. razvija se markantna aglomeracija srednjovjekovnoga Vukova(ra). Za ranu fazu njegove urbane nukleacije (oko 800.-1220.), važne su pozicije starohrvatskih nekropola (Lijeva i Kriva bara, Novi Vukovar) koje se dovode u prostornu korelaciju s vjerojatnim položajem prvoga ranosrednjovjekovnog naselja.

Kasniji srednjovjekovni grad (1220.-1526.) bio je oblikovan od tri prostorne cjeline: kraljevskoga kaštela (spom. 1231.), jobagionskoga naselja na visokom platou oko današnje Gimnazije, te velikoga trgovačko-obrtničkog podgrada smještena u dolini uz glavni put i luku (slobodni kraljevski grad od 1231.).

Prema rektificiranim gabaritima naselja s najstarijih planova Vukovara (XVII. st.) pretpostavlja se da je ovdje nastao jedan od najvećih gradova srednjovjekovne Slavonije, s ukupno 20-25 ha urbanizirane površine i 350 kuća. Na području današnjega grada u to je doba postojalo još tridesetak manjih prigradskih naselja (najvažnija su Varoš,Vodokalj i Herijevac) za koja se predlažu moguće ubikacije.

Premda u Vukovaru nema sačuvanih ostataka srednjovjekovne arhitekture, na temelju izvora naznačene su temeljne značajke romaničko-gotičke utvrde, zatim župnih crkava Sv. Jurja i Sv. Lamberta, kao i sakralnih zdanja iz najbliže okolice grada. Spominju se i drvene kuće, te vodenica na Vuki.

Srednjovjekovna urbana matrica održala se i u razdoblju turske vladavine (1526.-1687,) kada se grad, u stagnantnim okolnostima, vrlo malo mijenjao. Tek nakon velikoga razaranja Vukovara u danima turskoga raspada (1687. god.) gube se elementi srednjovjekovnoga strukturalnog kontinuiteta u planu novoga baroknoga grada.

1. Uvod*

1.1. *Polazišta*

Na hrvatskim su prostorima rijetki gradovi tako osebujno slikoviti i tako stari kao što je Vukovar. U gotovo neprekinutu trajanju život se na ovim rubnim, prapornim izdancima Fruške gore razvija još od petoga tisućljeća prije Krista, ostavljajući pod slojevima živoga grada iznimno bogatstvo naseobinskih formacija i tragova staroga graditeljstva.

* Zbog obveze spram znanstvenomu projektu u okviru kojega su provedena naslovna istraživanja (cfr. not.1), osnovni tekst ovog članka je nakon izlaganja na znanstvenomu skupu "100. obljetnica osnutka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika", Split, listopada 1993.g. u sažetijem obliku objavljen u časopisu "Prostor", vol. I (1993), br. 2-4, str. 189-212, pod naslovom *Prilog definiranju urbane topografije srednjovjekovnog Vukovara.*
Za ovu je prigodu prvotna varijanta teksta dopunjena nekim novim podacima, proširen je diskusioni dio bilješki, a s nekoliko najnovijih radova dopunjena je i referentna bibliografija.

Dani herojstva i najveće tragedije toga drevnoga hrvatskoga grada bili su snažan poticaj da se u okviru znanstvenoga projekta Katedre za urbanizam Arhitektonskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu formulira istraživački zadatak s ciljem prikupljanja, sistematizacije i analitičke obradbe dostupne građe o urbanomu razvoju i arhitektonskoj baštini Vukovara.[1] Pokušaj je to da i naša struka svojom specifičnom metodologijom interpretacije fizičke strukture i elemenata povijesne slike grada pridonese afirmaciji svijesti o hrvatskomu i europskomu identitetu Vukovara. Naravno da ovakva studija može imati svoje pravo aplikativno ishodište tek u budućoj obnovi, no zbog svega što taj grad Hrvatskoj znači, vjerujemo da je već sada opravdano objaviti određene dijelove iz okvira provedenih istraživanja. Ponajprije se to odnosi na elaboraciju manje poznatih, starijih faza urbanog razvoja Vukovara, za koje zbog nepostojanja materijalnih ostataka *in situ* nije bio potreban terenski rad.

1.2. *Određenje teme*

Apstrahirajući prapovijesne i antičke naseobinske slojeve što su na području grada nejasno indicirani samo pomoću sekundarnih arheoloških nalaza, pokazalo se opravdanim fazu urbane nukleacije Vukovara smjestiti u razdoblje srednjega vijeka. Uz arheološke nalaze s fragmentarno fiksiranim građevnim ostacima srednjovjekovnoga Vukovara, za ovo su razdoblje identificirani i brojni pisani izvori s nekolicinom grafičkih priloga.

Kao donja kronološka granica provednih istraživanja okvirno je uzet početak IX. st. uz koji se lokalno veže najstariji datirani avaro-slavenski arheološki stratum na području grada (800. god.). Od toga se doba razvoj srednjovjekovnoga naselja u kontinuitetu se može pratiti kroz narednih sedam stoljeća sve do pada Vukovara pod tursku vlast (1526.).

Budući da je srednjovjekovni grad zauzimao manje od 2% urbaniziranog područja današnje borovsko-vukovarske aglomeracije, koja je naznačena kao prostorni okvir za povijesno-urbanološka istraživanja u svim razvojnim fazama, prikazana srednjovjekovna naseobinska topografija obuhvatila je i brojna mala naselja iz bliže okolice grada. Postupnim širenjem Vukovara do njegovih današnjih gabarita sva ta naselja našla su se u cjelini suvremenoga grada sudjelujući u njegovu fizičkom strukturiranju.

U tematskomu se pogledu istraživanja najprije odnose na definiranje urbanih kontura srednjovjekovnoga Vukovara, na ubikaciju njegova položaja i veličine, te na prostorni raspored glavnih gradskih cjelina. U tomu kontekstu pitanja pojedinih građevnih spomenika obrađuju se vrlo sažeto, budući da je za važnije srednjovjekovne objekte, poput kraljevske utvrde ili crkava, pripremljen iscrpan monografski elaborat koji u integralnomu obliku nadilazi pretpostavljeni opseg ovoga rada.

1.3. *Izvori i dosadanja istraživanja*

S obzirom da u postojećoj historiografskoj literaturi, osim općih radova, do nedavno nije bilo tematski profiliranih rasprava o graditeljstvu i urbanistici srednjovjekovnog Vukovara, za oblikovanje temeljnoga faktografskog fonda jednim su

dijelom neposredno korišteni objavljeni srednjovjekovni izvori. Najprije su to zbirke diplomatičkih isprava u redakciji I. Kukuljevića-Sakcinskog, T. Smičiklasa, te mađarskih arhivista I. Nagya, G. Wenzela, G. Fejéra, a vrijedne dopune s iscrpnim crkvenim popisima objavljene su i u kapitalnim zbornicima *Monumenta Vaticana*. Za lakše snalaženje u toj opsežnoj, heterogenoj građi uputno je koristiti sumarna regesta D. Csánkia, J. Bösendorfera i G. Heller - K. Nehringa (potpune bibliografske reference su u prilogu).

Uz navedne izvore svakako je potrebno konzultirati i raspoloživu literaturu o medievalnomu Vukovaru. Kompleks ranosrednjovjekovnih nalaza (VIII.-XII. st.) cjelovito su objelodanili Z. Vinski, A. Dorn i Ž. Tomičić. Opću povijesnu građu o kasnosrednjovjekovnom Vukovaru (XIII.-XVI. st.) objavili su: V. Klaić, E. Laszowski, R. Horvat i N. Klaić, a pojedinačne podatke moguće je o tome naći i u lokalnoj vukovarskoj historiografiji, primjerice u radovima P. Belavića, V. Horvata, P. Cvekana, itd. Temeljne naznake urbane topografije srednjovjekovnog Vukovara donosi S. Pavičić, međutim, potrebno je upozoriti na mnoštvo njegovih nekritičkih zaključaka kojima nije moguće naći jasno uporište. U novije doba, nekoliko radova o urbanomu razvitku i graditeljstvu predturskoga Vukovara objavio je i Z. Karač. Napokon, za našu su temu nezaobilazni radovi: G. Szaba, A. E. Brlića i, naročito, B. Crlenjaka, s vrlo vrijednim prilozima o položaju i arhitekturi srednjovjekovne županijske utvrde.

Tijekom rada je na urbanoj topografiji srednjovjekovnoga Vukovara efektivno korišten raspoloživi fond od više od 300 tematskih adekvatnih bibliografskih jedinica, no zbog ograničenih mogućnosti predstavljanja na kraju teksta priložen je samo selektivni ispis najvažnijih radova na koje se neposredno pozivamo u diskusionom aparatu i pratećim bilješkama.

2. Predurbani naseobinski supstrat Vukovara

Najstariji vukovarski arheološki areal s nalazima višeslojnoga, prapovijesnoga naselja utvrđen je na središnjemu gradskom platou visoko povrh Dunava, gdje je oko Gimnazije, franjevačkog vrta i ulice M. Gorkoga ubicirano markantno gradinsko naselje s kontinuitetom življenja od ranoga neolitika do dolaska Rimljana. U isto doba, samo dva kilometra dalje, na prostoru negdašnje ciglane Eltz kod novovukovarskog stadiona, postojala je još jedna, po kulturnoj stratigrafiji vrlo bliska, ali tipološki potpuno drugačija prapovijesna naseobina. Na močvarnomu zaštićenom *tellu* uz obalu Vuke ondje je oblikovano veće zemuničko stanište. Uz ova dva dominantna naseobinska areala, na širemu području današnjega grada poznato je još tridesetak disperznih zona s tragovima prapovijesne arhitekture, što su osobito gusto raspoređene na dunavskim lesnim terasama uz istočnu gradsku periferiju prema Petri-skeli, te na "gracima" oko močvarnih udolina Lijeve i Desne bare, Krive bare, Supoderice, itd.[2]

Premda je područjem Vukovara za rimske vladavine (12.g.pr.Kr.-395.) prolazila trasa važnoga podunavskog puta ("*Via ripensis*"), što je povezivala sustav *castella* na *limesu Pannoniae Inferior*, nema mnogo materijalnih dokaza da je uži gradski prostor u razdoblju antike bio naseljen. Zbog velikih močvara

oko depresivnoga ušća Vuke (*Hiulca palus*) trasa puta je, kako se čini, kod Vukovara skretala dublje u agrarno zaleđe prolazeći južno od današnjega grada. Tek neki pojedinačni nalazi, primjerice s platoa gimnazije, Olajnice ili perivoja Eltz, upućuju na mogućnost postojanja vicinalne cestovne stacije vezane uz prijelaz na Vuki (*Ulco amne mutatio*). Podno brijega na kojemu je poslije nastao srednjovjekovni burg indicirao je i jedno manje utvrđenje građeno opekom, moguće rimske provenijencije (*turris, specula, propugnaculum?*). Na istočnim, rubnim dijelovima grada, naročito oko Petri-skele i Velike skele, evidentirani su disperzni rimski nalazi pomiješani sa starijim kulturama što su, vjerojatno, relikti kontinuiranoga življenja na starosjedilačkim keltsko-kornakatskim naseobinskim punktovima (*vicus Cornacates*). U kontaktnoj zoni prema plodnomu, ruralnom zaleđu prepoznatljivi su i ostaci poljodjelskih stacija (*villae rusticae*), no u granicama današnjega gradskoga areala nigdje nisu utvrđeni jasni tragovi antičkog naselja.[3]

3. Razvitak naselja i urbana topografija srednjovjekovnoga Vukovara

3.1. Starohrvatski urbani nukleus (oko 800.-1220.)

Oskudan fond ranosrednjovjekovnih nalaza iz razdoblja seobe naroda zorno pokazuje da je spomenuti rimski i naročito postrimski naseobinski diskontinuitet na užemu području Vukovara potrajao sve do stabilizacije etničkih gibanja u doba tzv. Drugoga avarskog kaganata (konac VIII. st.).[4] Tek iz toga doba na više mjesta su u gradu, osobito na Lijevoj bari i kod benzinske crpke na Priljevu (tab.II-B) evidentirani pojedinačni avaro-slavenski artefakti (*keszthelyska kultura* VIII./IX. st.) no, još uvijek bez jasnih naznaka naseobinskih značajki.[5]

Ipak, prema novijim historiografskim istraživanjima čini se da je Vukovar prvu utvrdu dobio upravo u to kasno avarsko ili rano franačko doba[6], a najkasnije u doba panonskoga kneza Pribine (846)[7], kada je za njemačko-franačke kolonizacije ove krajnje istočne marke Carstva navodno formirano i rudimentarno vukovarsko podgrađe.[8] U prilog tezi o vrlo ranu nastanku srednjovjekovnoga Vukovara često se citira čuveni, premda dvojbeni izvornik, *"De Gestis Hungarorum liber"* magistera *P, anonymus Belae regis notarius* (Bela III,1172.-1196.), gdje se izričito navodi da je ugarska vojska u dravsko-savskome međurječju još početkom X. st. osvojila tri utvrde, među kojima i Vukovo (*castrum Vlcou*, oko 900.-930 ?).[9] Ondje je, navodno i prešla Dunav vraćajući se u "dom kneza Arpada".

Nažalost, nikakvi arhitektonski tragovi te hipotetične fortifikacije za sada nisu utvrđeni (zemljano i drveno gradivo?), pa se prvi sigurni srednjovjekovni naseobinski sloj veže uz nešto kasnija starohrvatska staništa koja su na području grada locirana s pomoću nekoliko istraženih grobnih cjelina izrazitih naseobinskih karakteristika (*bjelobrdska kultura*, X.-XIII. st.). Svakako je najvažnija velika nekropola na redove na tzv. "Jankovićevom Gracu" povrh Lijeve bare gdje je, kako se pretpostavlja, sačuvano oko 1000 ranosrednjovjekovnih grobova[10] (tab.I). Razmjerno veličini nekropole i utvrđenu rasponu nalaza, koji se protežu na dva stoljeća, lako je izračunati da je uz nekropolu moglo biti vezano stacionarno naselje s tridesetak kuća i najviše dvjestotinjak stanovnika.[11] S dužnim

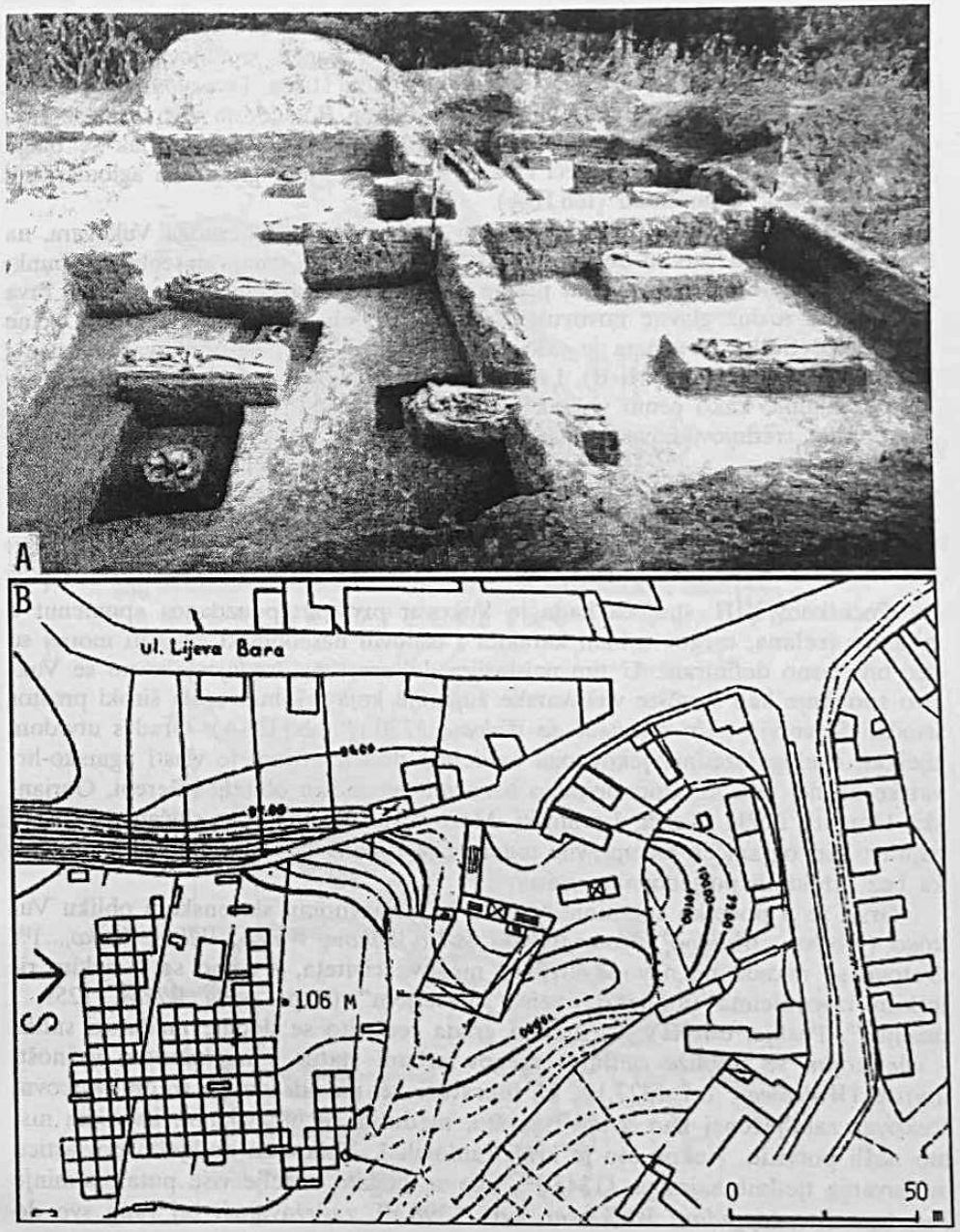

Tab.I. Ranosrednjovjekovna nekropola Lijeva bara, Vukovar: A - iskop grobnih polja (Z. Vinski, 1995:240); B - položaj grobišta s mrežnim planom arheoloških istraživanja 1951.-1953.g. (Ž. Tomičić, 1990:119)

oprezom ono se može ubicirati na visoki, dobro branjeni brijeg oko današnjeg Samostana i Gimnazije[12], gdje se poslije razvila i jezgra srednjovjekovnoga grada. Taj je markantni plato sa sjevera i zapada štićen Dunavom i Vukinom močvarom, s juga strmom prodolinom, današnjom Radićevom ulicom, kroz koju je tada još tekao potok, a samo na istočnom dijelu lesni brežuljak se blago spušta prema Lijevoj bari tvoreći i danas vidljivu dvojnu gradinsku aglomeraciju nastanjenu već u neolitiku (tab.II-A).

Osim ovoga naselja, koje je zapravo prvi nukleus povijesnoga Vukovara, na području grada u isto su doba postojala još barem dva manja naseobinska punkta, što se također mogu locirati prema djelomično istraženim nekropolama. Prva se nalazila uzduž glavne novovukovarske ulice I. L. Ribara, od zgrade Općine do zgrade Suda[13], a druga je otkrivena na Krivoj bari, uz Vinkovačku cestu i ulicu V. Đurđevića[14] (tab.II-B). I u kasnosrednjovjekovnim dokumentima na ovim su pozicijama, kako ćemo vidjeti, zabilježena selišta[15], što potvrđuje vrlo dugi kontinuitet srednjovjekovnog naseljavanja i življenja na istomu prostoru.

3.2. *Oblikovanje srednjovjekovnoga grada (1220.-1526.)*

3.2.1. Povijesni okvir

Početkom XIII. stoljeća kada je Vukovar prvi put pouzdano spomenut u pisanim vrelima, njegov urbani karakter i osnovni naseobinski gabariti morali su već biti jasno definirani. U tim najstarijim dokumetima srednjovjekovno se Vukovo spominje kao središte vukovarske županije koja je obuhvaćala široki prostor istočne Slavonije (...*in comitatu de Wolcou*, 1220.)[16] tab. III-A). Grad s utvrdom tijekom cijeloga srednjovjekovnoga razdoblja pod izravnom je vlasti ugarsko-hrvatske krune, dok je odnos lokalno nazočnih plemićkih obitelji (Gerebi, Gorjanski, Horvati, Iločki, Korđi, Levanjski, Morovići, Talovci ...), u slučaju Vukovara zapravo bio ograničen na upravne ingerencije župana kao kraljevskoga namjesnika bez direktnih posjedovnih prava[17].

Grad se u početku spominje samo u jednostavnomu slavenskom obliku Vukovo (*Wolcou, Walkow, Vlcou, Wlkow, Volco,Volkow, Walko, Wlkoy, Valko,...*)[18]. Gotovo se nikada ne navode atributi njegova civiteta, a samo se u nekim rijetkim izvornicima uopćeno naziva "naseljem" (napr. *villa Wlkoy*, 1259. i poslije)[19]. Poslije, od XIV. st., imenu grada redovito se dodaje mađarski sufiks - *vár*, kojim se pobliže definira njegov urbani status s naglašenom važnošti utvrde (*Wolcowar*, od 1323.)[20]. U literaturi se navodi da je srednjovjekovni Vukovar zabilježen i kao *civitas*[21] za što, međutim, u objavljenim izvorima nismo našli potvrdu. Nakon što je kralj Ludovik I. Vukovaru dodijelio povlasticu održavanja tjednih sajmova (1345.)[22], ovo se bogato naselje više puta spominje kao trgovište (*oppidum Walkowar*, od 1398.)[23], zadržavajući taj rang sve do turskih osvajanja.

Osim sajmenih taksa, znatne fiskalne prihode Vukovaru je donosila visoka maltarina koja se plaćala na ulazu u grad, kao i brodarina na skeli preko Vuke.[24]

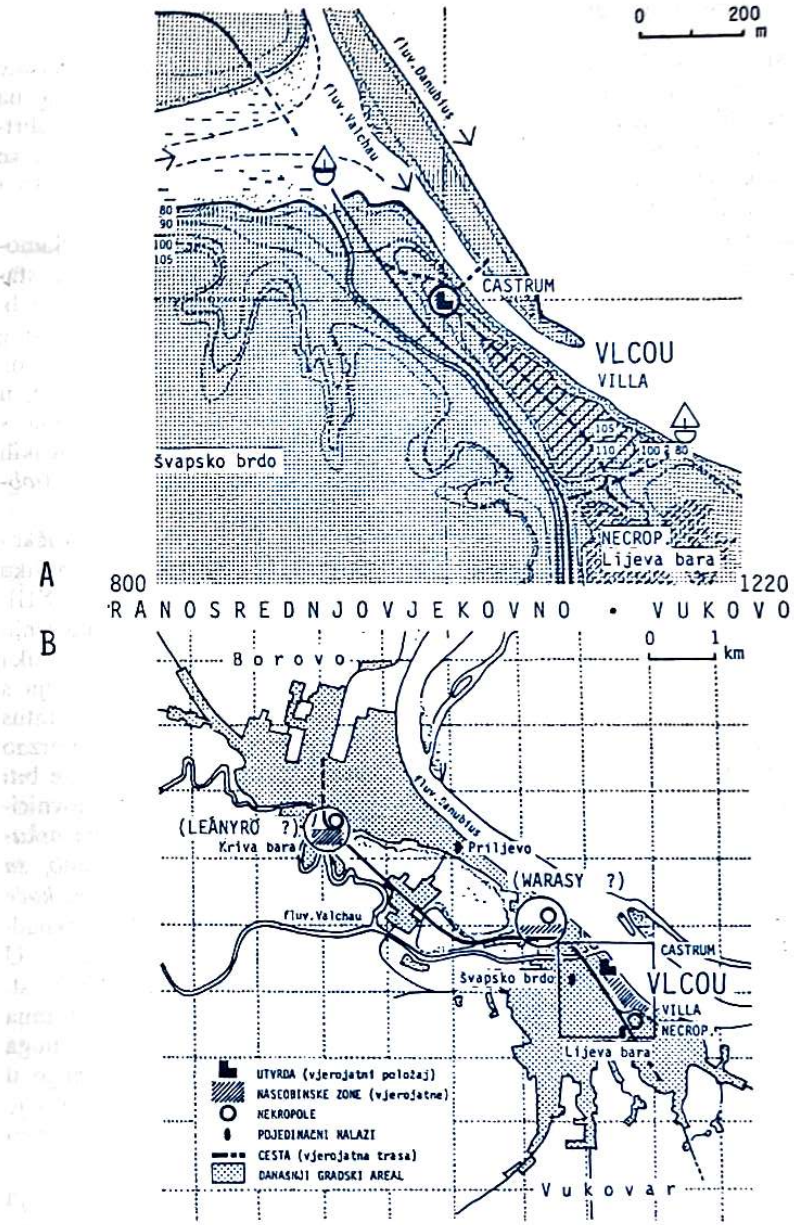

Tab. II. Ranosrednjovjekovno Vukovo (800.-1220.g.), arheološka nalazišta s elementima naseobinske topografije: A - uže gradsko središte; B - širi gradski areal (Z. Karač, 1993:194)

3.2.2. Naseobinska topografija

Nukleus srednjovjekovnoga grada bila je kraljevska utvrda, vjekovno sjedište vukovske županijske vlasti (*castrum Walkow*, navodi se od 1231.)[25]. Stajala je na zaravnjenu brežuljku između današnje Gajeve, Augustinčićeve ulice i stare Obrtne škole kraj "bećarskog križa"[26], na dominantnoj gradinskoj točki s koje se izvrsno moglo kontrolirati cijelo naselje, kraljevska cesta u prodolini, te luka i plovni putovi na Dunavu i Vuki (tab. III-B).

Pokraj kaštela i dalje uzduž visokoga lesnog platoa oko današnjega Samostana i Gimnazije, na ranosrednjovjekovnomu se supstratu formirala jezgra starosjedilačkoga jobaginskog naselja, vjerojatno utvrđena palisadama[27] (tab. IV-A). Naznake tih drevnih fortifikacija nalazimo i u opisima kasnijega turskog Vukovara, naročito u grafičkim prikazima grada XVII. st.[28], no nije sigurno da su one slijedile prvotni srednjovjekovni sloj. Kako je iz dokumenata vidljivo, u jobagionskom dijelu grada, slično kao i u drugim slavonskim gradovima s izraženom socijalnom stratifikacijom, nastanio se samo povlašteni sloj gradskih plemića (*nobiles*), kraljevskih odnosno županijskih službenika - slobodnjaka (*iobbagiones*) i vojnika (*castrenses*).

Druga jasno diferencirana cjelina srednjovjekovnoga Vukovara je trgovačko-obrtničko podgrađe naseljeno uglavnom "došljacima" ili "gostima" raznolika etničkoga podrijetla (*...hospites in suburbio castri Walkow*, 1244. g.)[29]. Već u XIII. st. oni postupno izgrađuju usku prodolinu pokraj glavnoga puta, današnju Radićevu ulicu, te nižu terasu uz Dunav i ušće Vuke gdje je bila gradska luka (tab. IV-A). Herceg Koloman je vukovarskom podgrađu, kao trećemu naselju s poveljom u Hrvatskoj i prvomu u cijeloj Slavoniji[30], vrlo rano podijelio status slobodnoga kraljevskoga grada (1231. g.)[31]. Da bi pospješio naseljavanje i ubrzao njegovu izgradnju Koloman je, uz ostale uobičajene povlastice koje će poslije biti standardno nazočne u ugarskim poveljama druge polovice XIII. st., stanovnicima podgrađa osigurao zemljište i besplatno gradivo: "*... da ne bi u čemu oskudicu trpjeli, dali smo im za stanovanje cijelo zemljište toga grada T. zvano, sa šumom na tom zemljištu T., od koje im dopuštamo da mogu po svojoj volji kuće praviti i kurije graditi...*"(1231.)[32]. Potvrdujući ovu povelju kralj Bela IV. naknadno određuje i točne granice tada već formirana podgrađa (1244.)[33]. U urbanističkoj strukturi srednjovjekovnoga grada *suburbium* je početkom XIV. st. zauzimao znatno veći prostor od stare jobagionske jezgre. Razvojna dihotomija između ova dva dijela naselja jasno se vidjela i prigodom ubiranja crkvenoga poreza (1333.-5.), kada je u podgrađu prikupljen čak 15 puta veći iznos nego u gradu![34] Unatoč naglu jačanju te naseljeničke kolonije, polovinom XIV. st. još je uvijek primjetna statusna diferencijacija vukovarskih žitelja koji se u službenim dokumentima redovito dijele na "*...cives et hospites de Wolkowar*" (1350.)[35].

U doba najvećega napretka srednjovjekovnoga grada, kada su nakon gašenja jobagionske organizacije koncem XIV. st. svi dijelovi naselja ipak integrirani u jedinstvenu upravnu cjelinu računa se da je Vukovar, kao jedan od najvećih slavonskih gradova, brojio 2000-2500 stanovnika[36] s oko 350 kuća. Prema planovima turskoga Vukovara, koji su zbog naslijeđenih urbanih gabarita relevantni

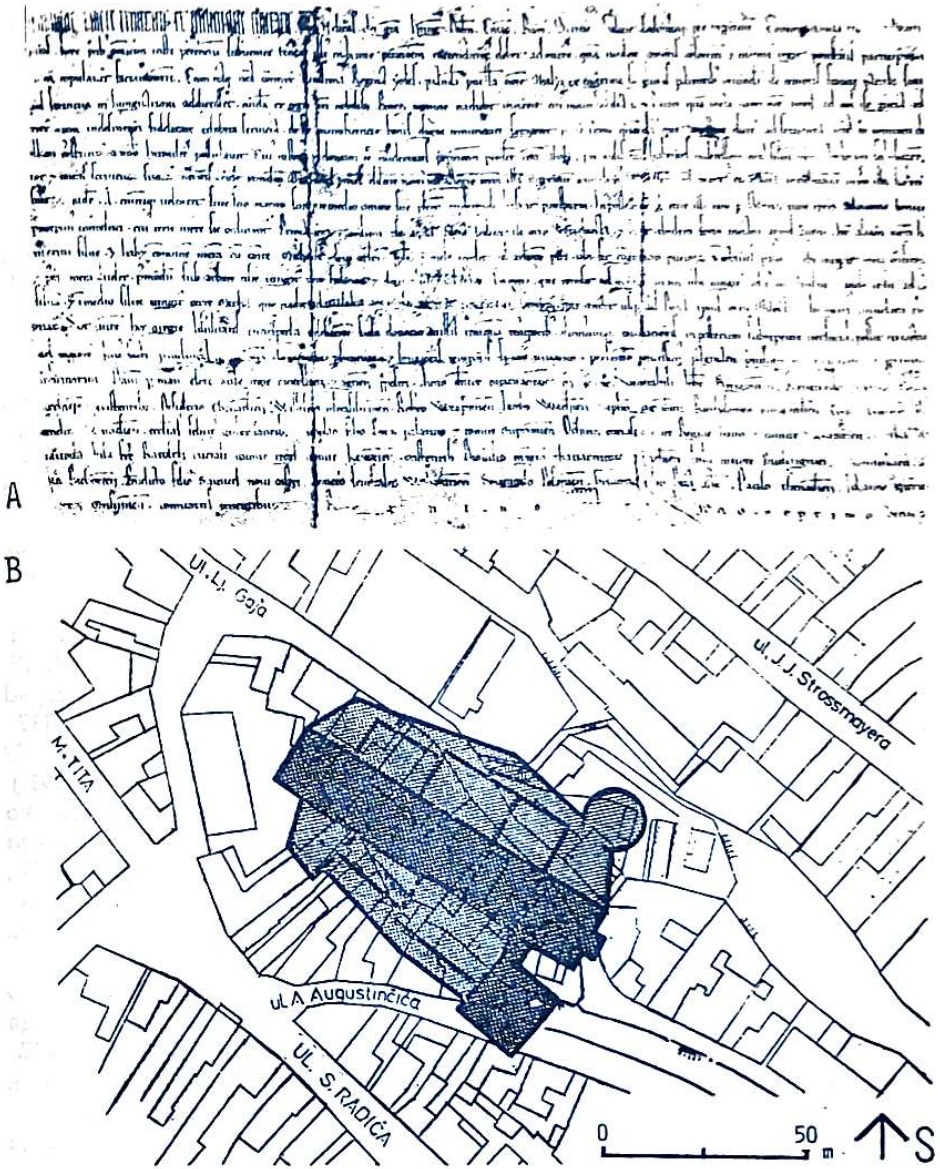

Tab. III. *A - Donacijska listina Andrije II. (1220.g.), prvi pisani spomen županije Vukovo (original: Državni arhiv Zagreb, sign.N.R.A.facs.1501,N°4); B - Srednjovjekovna vukovarska utvrda, rekonstrukcija gabarita i položaja na suvremenoj geodetskoj podlozi (B. Crlenjak, 1975:9)*

i za srednjovjekovni urbani areal, grad XV. st. mogao je zauzimati 20-25 ha urbanizirane površine, na koliko se s po prilici istim brojem žitelja i istom gustoćom širio i onodobni Zagreb.[37]

Osim kompaktno izgrađenoga središnjeg dijela Staroga Vukovara, tijekom srednjega vijeka u bližoj je okolici grada nastalo i više malih pridruženih naselja rasutih po rubnim dijelovima današnje vukovarske aglomeracije (tab. IV-B).

U tomu vijencu starih naselja za urbani razvoj srednjovjekovnoga Vukovara svakako je najvažnije bogato selište, poslije trgovište Varoš (*Warasy*, 1286., spominje se do 1501. g.)[38]. Nalazilo se na lijevoj obali Vuke nasuprot vukovskoga podgrađa, i to na potezu od današnje glavne ulice do novovukovarskoga groblja.[39] Premda su Varoš i Vukovo kao dva susjedna, gotovo sraštena naselja ležala na važnomu kraljevskom podunavskom putu koji je ovdje prelazio Vuku, u srednjemu vijeku između njih nije postojao most. Možda je upravo zato ovaj stari, plemićki posjed sve do turskoga doba, kada je raseljen, zadržao svoju upravnu neovisnost tako da unatoč evidentnoj funkcionalnoj i strukturalnoj komplementarnosti s Vukovom nikada nije ušao u jednistvenu cjelinu županijskoga grada.

Na mjestu današnjega Lužca, na povišenoj terasi sred močvare Vuke može se ubicirati srednjovjekovno naselje i župa Vodokalj[40] (*Vodach,* 1333., spominje se do 1491. g.)[41]. U blizini su bila i dva područna sela koja su se nalazila uz Vuku, malo uzvodno od Dobre vode (*villa Puela*, 1303., spominje se do 1491.; *Thehalfalua*, 1337., spominje se do 1491.).

Na visokomu brijegu, također u susjedstvu Dobre vode prema Supoderici, nalazilo se staro naselje i župa Herijevac (*Heyreh*, 1237., spominje se do 1491.)[42]. Jedna grupa herijevačkih područnih sela[43] prostirala se od Supoderice na zapad prema Bogdanovcima (*Halisza*, 1427., spominje se do 1491.; *Aparzow*, 1337., spominje se do 1491.; *Kosaarfalva*, 1427., spominje se do 1491.; *Farkasturuk/ Dwkyncz*, 1337., spominje se do 1491.; *Milkfalva*, 1427., spominje se do 1491.). Druga je skupina selišta na istomu posjedu zauzimala današnje južno gradsko predgrađe od petrovačkoga puta, pa do Sajmišta, vojarne i Prosine (*possessio Abradfolua*, 1337.; *Mosayfolua*, 1337., spominje se do 1438.; *Kozafolua*, 1337., spominje se do 1491.). Uz niz tih prigradskih kmetskih naselja, na jugoistočnim rubnim dijelovima Vukovara ispod Mitnice, ležala su i dva kmetska selišta grada Vukovara (Bokovci; *possessio Zanafalwa*, 1478.).

Područje današnjeg Borova Naselja u srednjemu je vijeku također bilo vrlo napučeno. Od borovske "kudeljare" i ulica na "trokutu" pa do željezničkoga kolodvora ubiciraju se područna sela već spomenutoga trogovišta Varoš (*villa Brayatheleke*, 1337.; *villa Leanrew*, 1337.; *Wyfolw*, 1337., spominju se do 1491.). Negdje uz Vuku, pokraj šume Đergaj zabilježeno je i istoimeno selo (*possessio Gergurfalua*, 1390., spominje se do 1494.). Nekoliko kmetskih staništa koja su zauzimala središnji prostor današnjega Borova, od Krive bare do Nove crkve, Kombinata i aerodroma, ovdje je imala nuštarska benediktinska opatija (*villa Kis-Nagbelyn*, 1303., spominje se do 1401.; *Beseno*, 1396., spominje se do 1401.; *possessio Sumug*, 1286., spominje se do 1491.; *Petry,* 1401., spominje se do 1427.; *Nozdra*). Na sjevernoj borovskoj periferiji, od Crepulje do Dunava, zabilježena su selišta posjeda Irig (*villa Bakofalua*, 1386., spominje se do 1439.; *Naskfalwa*,

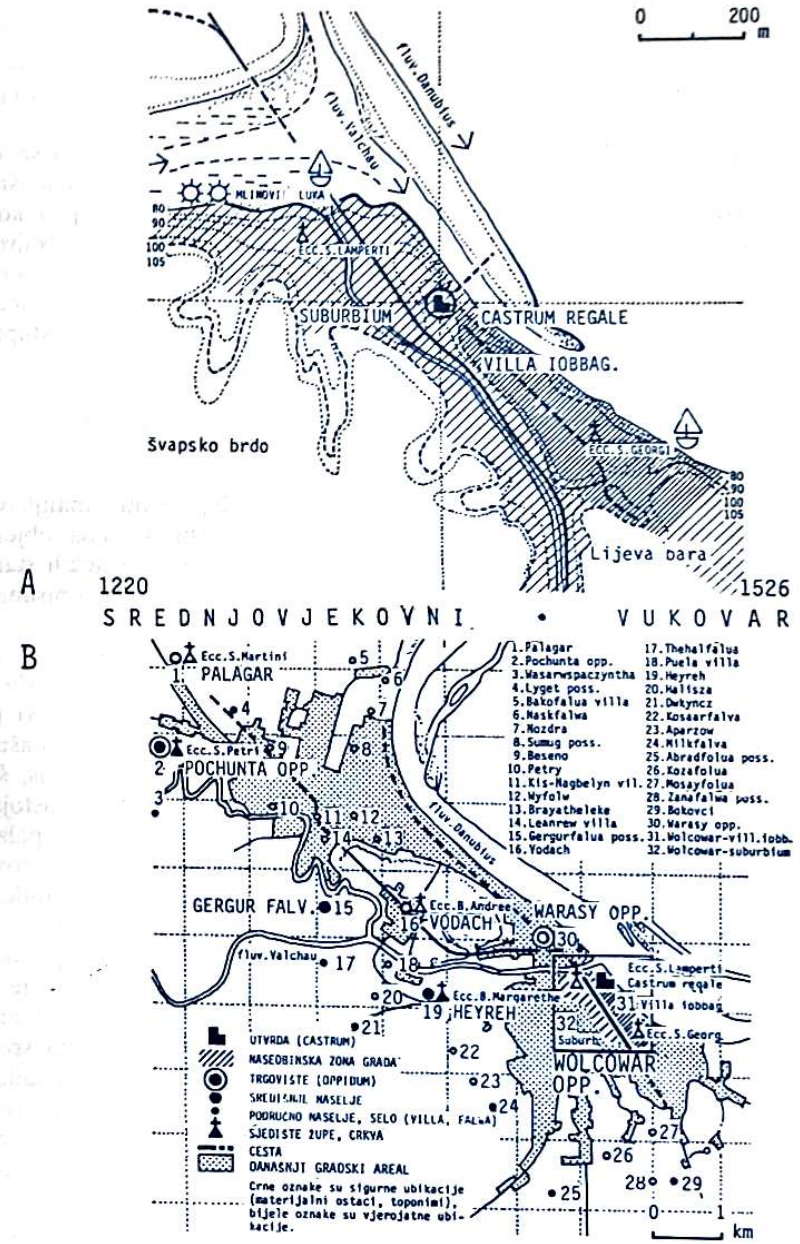

Tab. IV. Srednjovjekovni Vukovar (1220.-1526.g.), urbana topografija s ubikacijom okolnih naselja: A - uže gradsko središte; B - širi gradski areal (Z. Karač, 1993:197)

1401., spominje se do 1491.). Na samom kraju Trpinjske ceste, prema ekonomiji Orlovači postojalo je selo i župa Palgar (*Palagar*, 1326., spominje se do 1491.), a negdje uz lipovački put ležalo je nestalo trgovište i župa Pečetin (*oppidum Pochunta*, 1275., spominje se do 1498.)[44], s dva područna sela (*possessio Lyget*, 1377., spominje se do 1435.; *Wasarwspaczyntha*, 1435.g.)...

Tako bogata "urbana" topografija srednjovjekovnoga Vukovara s više od trideset zasebnih naselja što su nastala na relativno malu prostoru današnje konurbacije Vukovar-Borovo, izuzetan je primjer zgusnutog naseljavanja i kontinuiranoga, višestoljetnog aglomeriranja oko jednoga povijesnog centra. Najveći broj tih starih naselja, nazivi kojih su još i danas dijelom sačuvani u lokalnoj toponomiji[45], propao je u doba turske vlasti ili u doba njenog raspada koncem XVII. st., dok je jedan dio u procesu neprekinutoga razvoja grada postupno urastao u urbano tkivo suvremenoga Vukovara (tab. IV-B).

3.2.3. Graditeljstvo

Premda se iz razdoblja srednjovjekovne izgradnje, osim manjkavih arheoloških tragova[46], u Vukovaru nije sačuvao nijedan arhitektonski objekt, najvažniji urbani reperi poput utvrde, gradskih i prigradskih crkava i nekih stambenih kuća u bitnim su elementima ipak poznati zahvaljujući starim opisima i likovnim prikazima.

U izvorima se najčešće spominje kraljevska utvrda (*castrum regale*) u kojoj je sjedište župana, gradskoga kaštelana, a vjerojatno i sudbenoga stola s nizom drugih pratećih službenika[47] (*castrum Walkow*, prvi je put spomenut 1231.)[48]. Utvrda se nalazila, kako je već rečeno, na brijegu između današnje Augustinčićeve i Gajeve ulice (tab. III-B). Njeni prvotni romanički korpus, što je po svoj prilici formiran na supstratu ranosrednjovjekovnoga gradišta, sastojao se od dvije nasuprotno postavljene četverokutne kule (zapadna je možda palas) spojene ograđenim dvorištem u koje se ulazilo preko drvenoga podiznog mosta s istočne strane uzvišenja. Poslije, u razdoblju gotike (XIV.-XV. st.) prigrađena je još jedna kvadratična kula povrh podgrađa, a u posljednjoj fazi ranorenesansne obnove (početkom XVI. st.) izvodi se vanjski pojas zidina s kružnom polukulom prema Dunavu i jednostavim poligonalnim bastionom od kojega je u dvorištu Obrtne škole kod "bećarskog križa" još i danas sačuvana masivna supstrukcija zidana opekom velikoga formata[49]. Detaljna elaboracija problema srednjovjekovne vukovarske utvrde predmet je posebne studije koja znatno nadilazi opseg ovoga rada. Naime, zbog produženoga trajanja toga fortifikacijskoga kompleksa sve do vremena njegova potpunoga rušenja početkom XIX. st.[50], u arhitektonskoj je analizi potrebno uzeti u obzir i nekoliko kasnijih razvojnih faza s brojnim opisima, naročito iz razdoblja turske vladavine (objavljeno je čak dvadesetak!)[51], kao i nekolicinu interesantnih grafičkih prikaza nestaloga kaštela (npr. Prandstätterova veduta, 1608[52]; Ottendorfova, 1665[53]; plan grada iz doba turskoga raspada, oko 1687[54]; Spaarov crtež, 1697[55]; Blumenova karta, 1759[56], etc.), (tab. V., VI., VII., VIII.).

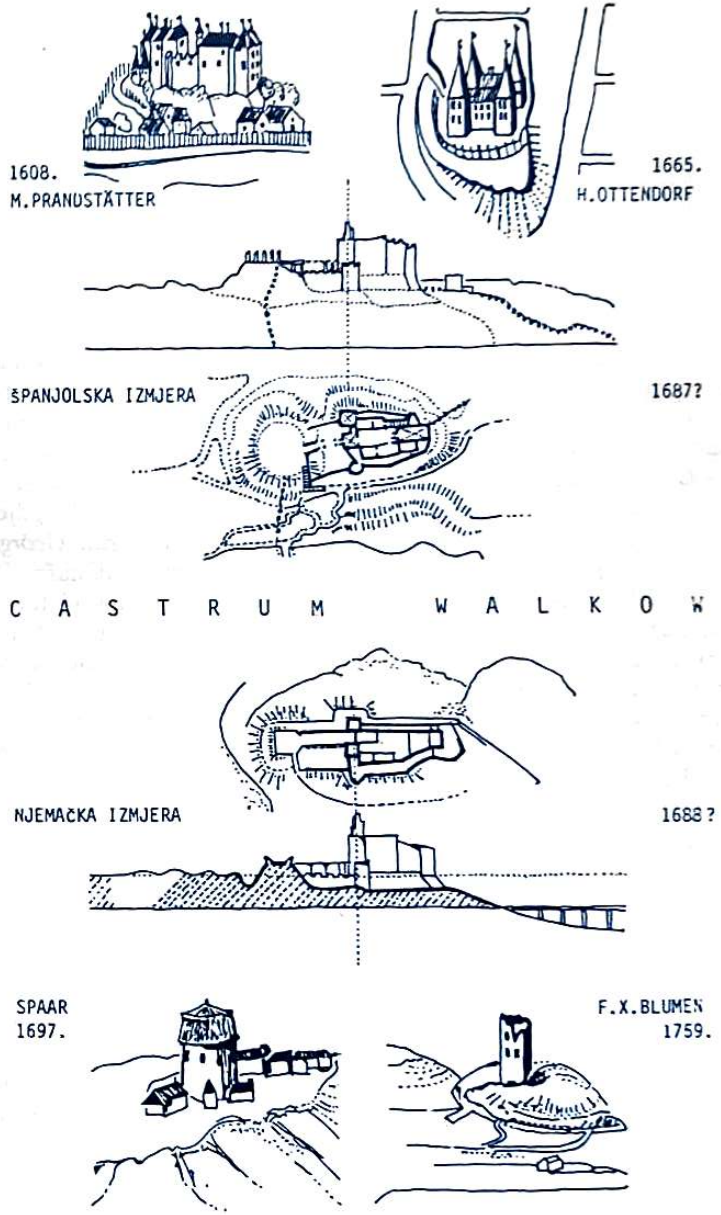

***Tab. V.** Castrum Walkow, srednjovjekovna kraljevska (županijska) utvrda prema najstarijim grafičkim prikazima (Z. Karač, 1993:200)*

U istomu problemskom kontekstu potrebno je razmotriti pitanje drvenih palisada oko gornjega dijela naselja koje se pouzdano javljaju tek u izvornicima iz turskog doba[57], premda bi to mogli biti i ostaci starijih srednjovjekovnih gradskih utvrđenja.

U oblikovanju urbane topografije srednjovjekovnog Vukovara osobito su važne njegove sakralne građevine. Sudeći prema pisanim vrelima, na području današnjega grada u predturskomu je razdoblju postojalo čak šest, možda i sedam, crkava. Još od kraja XI. st. kada je u pečujskoj biskupiji provedena arhiđakonalna podjela, u Vukovaru je bilo sjedište jednoga od najvećih arhidakonata ove biskupije (spominje se od 1229.)[58]. Vrlo rano je zabilježena i prva gradska župa, što također implicira postojanje crkve (*parochia de Wlko*, 1251.)[59]. Početkom XIV. st., kako se to u literaturi često tvrdi, u Vukovaru su već postojale dvije župne matice, svaka sa svojom crkvom[60], za što, međutim, u objavljenim izvorima nismo našli jasnu potvrdu. Pretpostavlja se da se u starome jobagionskom naselju na brijegu povrh Dunava nalazila romanička kamena crkva sa zvonikom, posvećena Sv. Juriju[61] (izgled joj je opisan u jednomu dokumentu iz 1478.). Inače, njen se patrocinij spominje samo indirektno (... *in Wlcow apud Sanctum Georgium*, 1305.)[62], a na sličan je način posredno zabilježena i u vatikanskom kodeksu "*Rationes decime papalis...*", gdje se posveta crkve može izvesti prema zaštitniku naselja (...*in viglia beati Georgi martyris* ..., 1333.)[63]. Stajala je negdje na istočnom kraju "Šamca", današnje ulice M. Gorkog, ili još dalje prema Mitnici kamo se je protezao vukovski teritorij.[64] Taj se dio grada upravo se po njoj, koncem XV. st. naziva *Possessio Zenth Gyewrg* (1478.)[65]. Crkva se održala i u prvom razdoblju turske vladavine, kada su je s istim titularom preuzeli kalvinski vjernici (*Tothzenthgyurgh*, 1551. g.)[66].

Druga crkva s vrlo interesantnim, do sada nepoznatim patrocinijem (*Eccl. Sancti Lamperti*)[67], vjerojatno je bila župno središte vukovskoga *suburbiuma*. Rijetki kult Sv. Lamberta, saskoga sveca zaštitnika, koji je u cjelokupnoj hrvatskoj crkvenoj povijesti jedino ovdje zabilježen[68], potvrđuje nazočnost dominantne njemačke i saksonske naseljeničke populacije, što se upravo u podgrađu izrijekom spominje još u povelji Kolomanovih sloboština[69]. Pretpostavlja se da je ta crkva stajala podalje od Sv. Jurja, negdje u dolini Vuke, blizu ušća i prometne luke.[70] U turskomu razdoblju više se ne spominje pa je moguće da je pretvorena u neku od gradskih džamija, ili je pak vremenom zapuštena i srušena.

Na perifernim dijelovima današnjega Vukovara, u već spomenutim naseljima oko srednjovjekovnoga grada, također je postojalo nekoliko starih crkava. Župe su im u više navrata zabilježene početkom XIV. st. prigodom ubiranja papinske desetine (1333.-5.)[71], a posveta crkava, njihov položaj i kratki opis iz kojega se vidi da su sve bile masivno građene "kamenom" (vjerojatno opekom), poznati su prema jednoj kasnijoj donacijskog ispravi (1427.)[72].

Najbliža je gradu bila vodokaljska crkva (*ecclesia Beati Andree de Vodokal*, 1334.)[73]. Stajala je kod današnjega Lužca, no zbog velike blizine trgovišta Varoš poslije je zabilježena i u okviru ove prigradske župe (1427.) koja nije imala svoju posebnu crkvu.[74] Na obližnjemu brijegu oko novoga lovačkog doma povrh Dobre vode nalazila se crkva naselja Herijevac (*Eccl. Beate Margarethe*, 1333.-

A 1608.

B 1759.

Tab. VI. A - Turski Vukovar sa srednjovjekovnom utvrdom, veduta M. Prandstättera iz 1608.g. (original izgubljen; faksimil: Državni arhiv Zagreb, zbirka "Stari gradovi", ad Vukovar); B - Ostaci utvrde ispred franjevačkog samostana (1759.g.), detalj karte vlastelinstva Eltz, F.X. Blumena (original: Gradski muzej Vukovar (?); faksimil prema: B. Crlenjak, 1975:31)

5.)[75]. Negdje oko zadnjih kuća na borovskoj Trpinjskoj cesti stajalo je svetište župe Palagar (župa od 1333., *Eccl. S. Martini*, 1427.)[76]. Vrlo blizu, na lipovačkom putu, ubicirana je crkva davno nestala trgovišta Pačetina (župa od 1333., *Eccl. B.S. Petri*, 1337.)[77]. Ruševine su joj se vidjele u prvim poslijeturskim godinama (1697.)[78], dok se samo crkvište navodno još uvijek poznaje[79] (tab. IV.-B). Na samo kilometar-dva izvan današnjega gradskog područja bilo je još nekoliko srednjovjekovnih sakralnih objekata u starim naseljima koja su flankirala prilazne putove Vukovaru: npr. drvena kapela u Vučjem dolu (1478.)[80], crkva Sv. Križa u Dumbovu (1318.-1427.)[81], kapela Sv. Florijana u Irigu (župa 1334.)[82], crkva u Ibranu ...[83]

Interesantno je da se u ovoj zaista bogatoj sakralnoj topografiji srednjovjekovnoga Vukovara ne može naći nijedan samostan, premda su u to vrijeme brojni redovnički konventi podignuti u manjim susjednim mjestima (u Iloku su primjerice postojala tri samostana, u Borovu dva, zabilježeni su i u Sotinu, Berku, Opatovcu, Šarengradu...)[84]. Ponegdje se u literaturi, zbog pogrešne interpretacije povijesnih izvora, navodi da su i u Vukovaru postojali samostani templara, odnosno ivanovaca[85], no taj se podatak (*....domui terram ... Croac a Castro de Walkoy...*, 1238.) odnosi na područje današnjih Mikanovaca[86]. Često se spominje i benediktinska opatija Sv. Duha "od Vukovara"[87], koja je pak stajala desetak kilometara zapadno od grada, na lokalitetu "Zidina" kraj Nuštra (*Monasterium sancti Spiritus de Wolko*, prvi spomen 1263.)[88]. Također je netočno da je u srednjovjekovnomu Vukovaru postojao franjevački samostan.[89]

Od ostalih srednjovjekovnih građevina vrijedno je istaknuti da se još u Kolomanovoj povelji (1231.) spominju drvene stambene kuće i kurije u vukovskomu podgradu (... *sylva ...de qua domos extruendas et curias praeparandes* ...)[90].

Poznato je da su na obalama Vuke postojale velike vodenice kojih je izgradnju kralj Ludovik I. odobrio posebnim aktom (1347.)[91].

Iako se zbog nepostojanja građevnih ostataka *in situ*, te uz ovako manjkave pisane izvore ne može odrediti pouzdana stilska atribucija ni za jedan graditeljski spomenik srednjovjekovnoga Vukovara, moguće je ipak pretpostaviti da bi razdoblju predromanike mogla pripadati samo hipotetična ranosrednjovjekovna " Pribina utvrda" (846.). Kasniji gradski kaštel vjerojatno je nastao u vrijeme romanike (spominje se od 1231.), a romanička bi trebla biti i prva arhiđakonalna (1229.), odnosno župna crkva Sv. Jurja (postoji već 1251.). Svi ostali prigradski sakralni objekti spominju se znatno poslije (1333.-5.), što znači da su sigurno postojali u gotičko doba, premda mogu biti i stariji. Od kasnogotičkih/ranorenesansnih intervencija sigurne su tek dogradnje poligonaloga bastiona i polukružne kule na staroj utvrdi (početkom XVI. st.), dok se uglavnom drveni srednjovjekovni stambeni objekti općenito mogu pripisati fondu pučkoga graditeljstva bez izrazitih stilskih značajki.

4. Problem kontinuiteta srednjovjekovne urbane matrice

Budući da je Vukovar pasivnom predajom u turske ruke bio pošteđen od bilo kakvih razaranja[92], realno je pretpostaviti da se njegova zatečena kasnosrednjovjekovna urbana struktura u svim bitnim elementima održala i tijekom 161

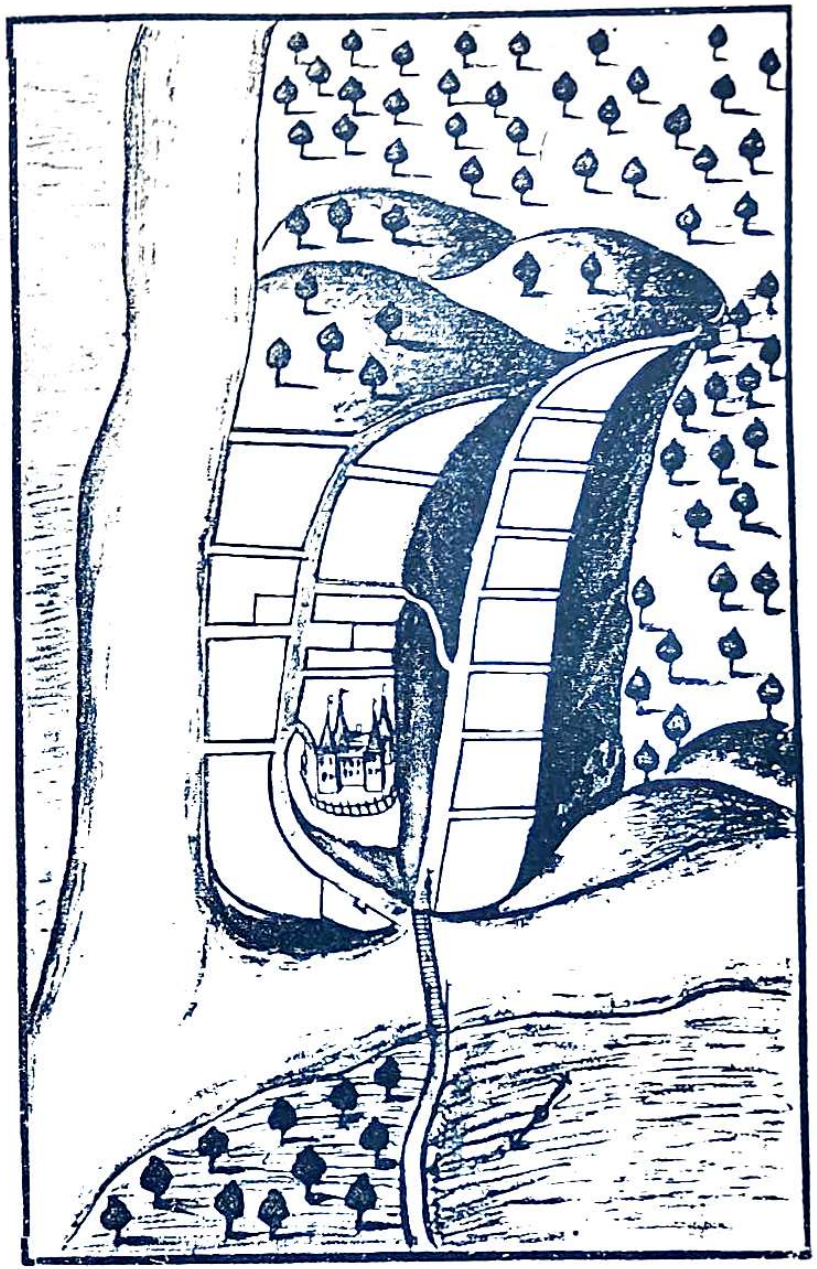

Tab. VII. *Stilizirani plan turskog Vukovara (1665.g.), prikaz H. Ottendorfa (original: Nationalbibliothek, Wien, I. Abteilung, Cod.no.8481)*

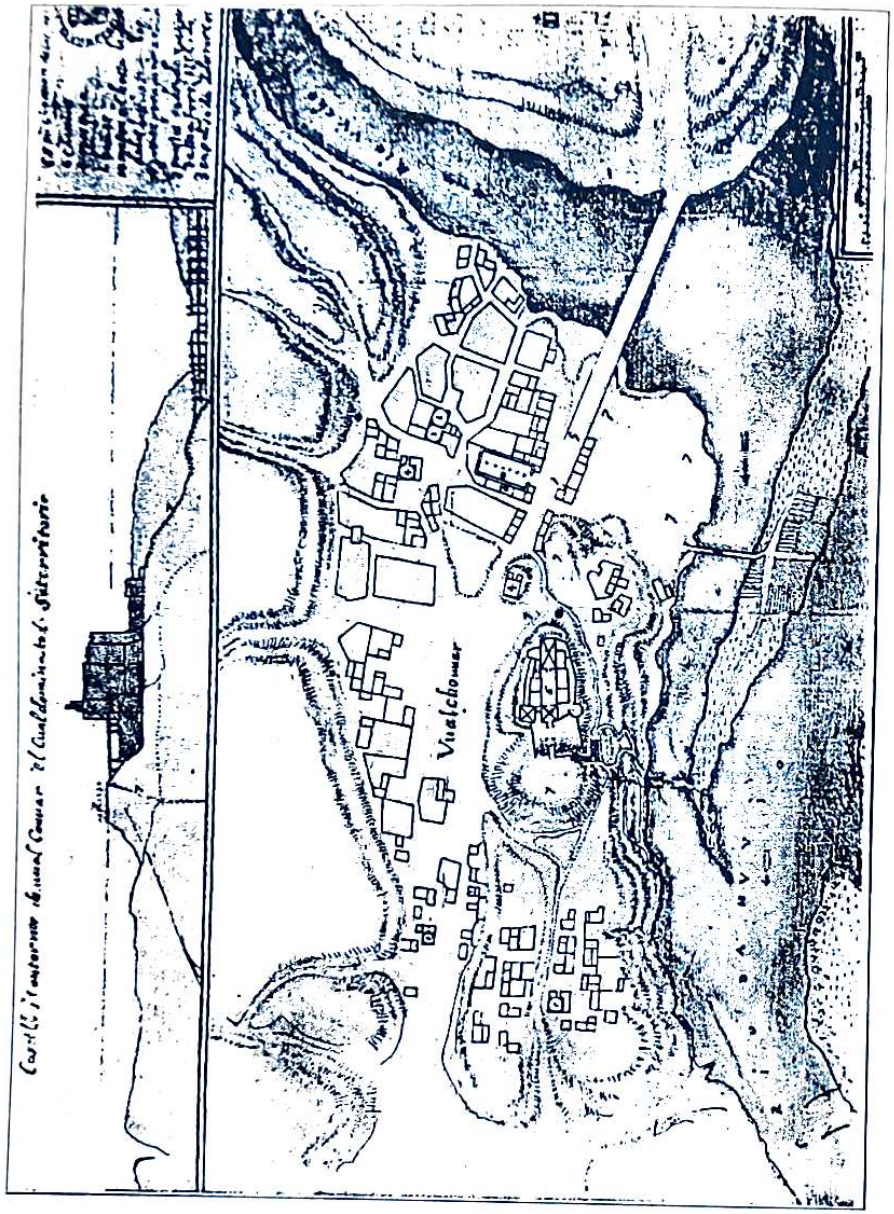

Tab. VIII. Plan turskog Vukovara (oko 1687.g.), posljednji prikaz kasnosrednjovjekovne urbane strukture (original: Generallandes Archiv Karlsruhe, vjerojatno izgubljen; faksimil: Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Zagreb, fototeka 8228-VII-187)

godine osmanlijske vlasti (1526.-1687.). Naime, u tomu razdoblju zbog trajne demografske stagnacije, vojnoga, upravnoga i gospodarskoga slabljenja, grad se nije širio izvan naslijeđenih srednjovjekovnih gabarita, a iz istoga razloga ni u njegovu se unutarnjemu tkivu nisu mogle dogoditi veće prestrukturacije. Sigurne su tek neke promjene u oblicima arhitekture i izvanjskoj slici grada (tab. VI-A), no turski je Vukovar u osnovi ipak sačuvao srednjovjekovnu gradsku matricu sve do prvih regulacija u doba poslijeturske barokne obnove[93] (tab. VII., VIII.).

Gotovo devet stoljeća kontinuirane srednjovjekovne urbanizacije Vukovara, uzimajući u obzir i njeno produženo trajanje u XVI. i XVII. st., naglo je zaustavljeno velikim požarom i potpunim razaranjem grada u trenutku turskoga povlačenja prema Iloku (9. listopada 1687.)[94]. Daljnje devastacije građevni je fond pretrpio u još nekoliko kasnijih turskih prodora, a naročito za kratke ponovne okupacije (1688., 1690.) nakon čega se naselje u doba rane kolonatske obnove (1691.) dislocira na "Vukovarski otok" (*Insula Vukovariensis*), na do tada nenapučeni dio gradskoga teritorija oko ušća Vuke.[95] Središnji gradski prostor iznova se postupno izgrađuje tek od početka XVIII. stoljeća, kada je nakon čišćenja ruševina turske kasabe fiksirana urbana dispozicija budućega baroknoga grada. Negacija nasljeđene građevne strukture tom je prigodom tako temeljito provedena da se u Vukovaru, osim u neznatnim tragovima[96], nije sačuvao nijedan srednjovjekovni objekt osim razvalina stare utvrde (srušena je 1752.)[97]. I u baroknoj matrici, pregledno prikazanoj na Schraudovoj karti (1796.)[98], u odnosu na najstariji plan turskoga Vukovara (1687.)[99], vrlo je teško pronaći elemente strukturalnoga kontinuiteta (tab. VIII., IX.). Zadržala se tek trasa carskog puta uzduž velike prodoline (Radićeva ul.) i dalje do mosta, a jedina točka na kojoj je očita veza sa starijim stanjem je trg kraj "bećarskog križa"[100] podno stare utvrde, gdje je i u tursko (srednjovjekovno?) doba bio veliki, neizgrađeni prostor trokutaste osnove (tab. IX). Za razliku od slavonskih gradova kod kojih su utvrđeni tragovi srednjovjekovne parcelacije (npr. Pakrac) u Vukovaru je zbog spomenutih razaranja i kasnijih požara tijekom XIX. st., posve promijenjena vlasnička i parcelacijska podjela te je u današnjem obliku fiksirana 1822. god. To jasno govori da se ne mogu prihvatiti, u literaturi više puta ponovljene tvrdnje da su u baroknoj jezgri Vukovara nazočni elementi srednjovjekovne urbane matice (npr. trgovi nastali kao proširenja glavnih komunikacija, "krivudave uličice ispod brijega,"itd.).

5. Zaključak

Premda su provedena istraživanja pokazala da se urbana cjelina srednjovjekovnoga Vukovara formirala na bogatomu naseobinskom supstratu, u odnosu na starije prapovijesne i antičke slojeve nije utvrđen izravni kontinuitet korištenja gradskoga prostora, niti je primjetna strukturalna veza s prethodnim razvojnim fazama naselja. Zbog lokalno nazočne socijalne stratifikacije stanovnika, srednjovjekovno se Vukovo oblikovalo kao trojna aglomeracija s brojnim pridruženim naseljima u neposrednom ruralnom zaleđu. Pozicija srednjovjekovnoga grada već u najranijemu razdoblju fiksirana je kompleksom

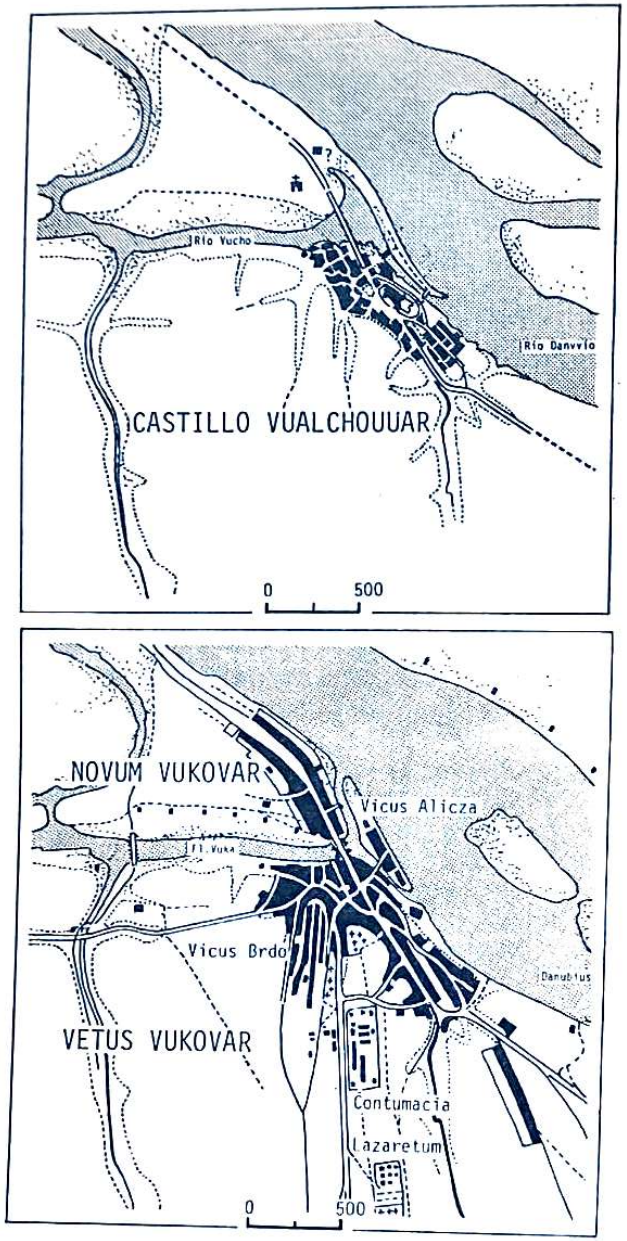

A 1687.

B 1796.

***Tab. IX** Prikaz promjena urbane strukture Vukovara: A - kasnosrednjovjekovni (turski) Vukovar, rektifikacija plana iz 1687.g. (prikazan na tabli VIII.); B - Barokni Vukovar, rektifikacija plana F. Schauda iz 1796.g. (Z. Karač, 1994:82-83)*

kraljevskoga kaštela na brežuljku povrh ušća Vuke (vjerojatno poč. IX. st.), uz koji se kasnije razvilo utvrđeno jobagionsko naselje smješteno na povišenomu platou oko današnje Gimnazije. Treća gradska cjelina je veliko trgovačko-obrtničko podgrađe što je u doba arpadovske kolonizacije Slavonije ("slobodni kraljevski grad", od 1231.) nastalo u prodolini pokraj kraljevske ceste, sadašnje Radićeve ul., pružajući se sve do rječne luke na Vuki. U fizičkom strukturiranju onovremenog Vukovara sudjelovala su i neka susjedna samostalna naselja, primjerice Varoš i Vodokalj, koja su unatoč velike blizine grada ipak ostala izvan njegovih formalnih granica (obuhvaćale su 20-25 ha).

Zaokružujući ovako definirane urbane konture srednjovjekovnoga Vukovara treba reći da je za sada nesigurna tipologija drvenih stambenih kuća, a slabo su poznati i drugi pojedinačni objekti, poput crkava za koje se na temelju izvora mogu predložiti samo preliminarne ubikacije.

U okviru kronološkoga slijeda izdvajaju se tri glavne razvojne faze: razdoblje ranosrednjovjekovne naseobinske nuklacije (IX.-XII. st.), razdoblje zreloga urbanog razvoja (XIII.-poč. XVI. st.), a zbog neznatnih izmjena u matrici i gabaritima grada, stagnantnom kasnosrednjovjekovnom urbanizacijom Vukovara uvjetno se može smatrati i doba turske vladavine (XVI.-XVII. st.) s kojom završava gotovo devet stoljeća dugi medievalni razvoj.[101]

[1] Istraživanje se provodi u okviru znanstvenoga projekta koji financira Ministarstvo znanosti i tehnologije RH:
projekt: *Istraživanje elemenata za teoriju prostornog uređenja Hrvatske* (šifra 2-13-108), glavni istraživač je prof.dr.sc. A. Marinović-Uzelac;
zadatak: *Razvoj gradova Hrvatske*, voditelj je prof.dr.sc. B. Milić;
tema: *Analiza urbanističko-arhitektonskog razvoja grada Vukovara*, istraživač je asistent Z. Karač.
Rad na prikupljanju i obradi građe započeo je u siječnju 1992. god., a do sada je dovršeno i objavljeno nekoliko parcijalnih studija koje pokrivaju urbani razvoj Vukovara od prapovijesti do 1991. god., s naglaskom na srednjovjekovnoj fazi njegove urbane nukleacije.

[2] S užega gradskog područja Vukovara u literaturi se najčešće spominju sljedeći *prapovijesni arheološki lokaliteti*: ciglana Eltz, Gimnazija, Samostanski vrt, Petri-skela, Velika skela, Lijeva i Desna bara, Mala ulica, Vinkovačka cesta, Dobra voda, Najparov vrt, vrt obitelji Thaller, nalazi na obalama Vuke, Đergaj, Borovski "trokut", Kriva bara, Desna supoderica, te "vinogradi" Mihajlović, Eltz, Brandecker, Berendi, Ružička, Kirchbaum, Pukleša, Laudenbach, Rukavina, Zimonić, Vuić, Perkaćanski, Barišić, Zamfirov, itd. U neposrednoj blizini grada je i znamenita prapovijesna aglomeracija Vučedol.
Topografija predrimskih naselja i pitanje kontinuiteta korištenja nekih istaknutih mikrolokacija u samomu Vukovaru tema je posebne studije koja je u pripremi za tisak.
Iz vrlo opsežne bibliografske građe o vukovarskim prapovijesnim nalazištima uputno je konzultirati radove: J. Brunšmida, A. Bauera, R.R. Schmidta, Z. Vinskoga, K. Vinski-Gasparini, A. Dorna, S. Dimitrijevića, M. Bulata i N. Majnarić-Pandžić.

[3] U starijoj literaturi obližnji rimski kasteli u Dalju (*Teutoburgium*) i Sotinu (*Cornacum*) netočno se ubiciraju na mjesto današnjega Vukovara.
Detaljnije o antičkim nalazima na užemu gradskom arealu vidi u radovima: M. Brašnića, J. Brunšmida, A. Bauera, D. Piterović, A. Dorna i M. Bulata.

[4] Posljednji kasnoantički nalazi s područja današnjega grada datirani su u drugu polovicu IV. st., pa se može pretpostaviti da je već za provale Huna (375.), a najkasnije u doba raspada *limesa* (395.) vukovarsko područje napušteno i za narednih nekoliko stoljeća uglavnom naseljeno.

[5] U tri groba na nekropoli Lijeva bara nađeno je ukupno pet komada dekoriranoga kasnoavarskog okova od bronce (kraj VIII. st.) čije se prisustvo tumači kao sekundarno priloženi survival.

Slični pojedinačni nalazi bronce iz istoga vremena otkriveni su i na Priljevu, te na još nekoliko neidentificiranih lokacija u gradu (Švapsko brdo ?), gdje se javlja i primitivna keramika podunavskoga tipa. U starijoj literaturi ovi se artefakti atribuiraju keszthelyskom kulturnom krugu, što je u novije doba, zbog preusko postavljenih okvira uglavnom napušteno. (Z. Vinski, Prethodni izvještaj o iskopavanju nekropole na Lijevoj bari u Vukovaru 1951, 1952. i 1953. godine, Ljetopis JAZU, knj. 60, Zagreb, 1955, str. 241-242, sl. 20-23 ; Z. Vinski, Ausgrabungen in Vukovar, Archaeologia Iugoslavica, vol. III., Beograd, 1959, str. 103-104, tab. XXXVIII., sl. 20-23; D. Dimitrijević - J. Kovačević - Z. Vinski, Seoba naroda, arheološki nalazi jugoslavenskog Podunavlja, Narodni muzej, Zemun, 1962, str. 102; Z. Bojčić, Pregled istraživanja i rasprostranjenosti ranosrednjovjekovnih arheoloških nalaza u istočnoj Slavoniji i Baranji, u: Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, vol. 9, 1984, str. 212; Ž. Tomičić, Prilog istraživanju kronologije srednjovjekovnog groblja Lijeva bara u Vukovaru, SHP, ser. III., vol. 20 (1990), str. 115, 120, 130.).

[6] N. Klaić, Crtice o Vukovaru u srednjem vijeku, Izdanje Gradskog muzeja Vukovar, br. 4, Vukovar, 1983, str. 15.

[7] Naseljavanje vukovarskog područja povezuje se s valom njemačke, a potom i slavenske kolonizacije Donje Panonije polovinom IX. st. u kojoj je franački vazal Pribina odigrao važnu ulogu, dobivši od Ludovika u vlasništvo stotinu kmetskih selišta uz rijeku Vuku. Pretpostavlja se da je za sjedište tog feuda mogla biti odabrana strateški najjača točka na utoku Vuke, gdje Pribina ili diže novu utvrdu ili, što je vjerojatnije, popravlja staru utvrdu. (Ibidem, str. 23.)

[8] U novijoj je literaturi nabačena teza da se ranosrednjovjekovno podgrađe utvrde Vukovo protezalo na obje strane Vuke. (Ibidem, str. 23-24.)

[9] V. Klaić, Slavonija od X. do XIII. stoljeća. Razpravica ... , Dionička tiskara, Zagreb, 1882., str. 15, 17, 18 (Isto je objavljeno i u časopisu "Vienac", vol. 14 (1882), br. 35-42, te u novinama "Agramer Zeitung", Zagreb, vol. 57 (1882), str. 15, 17, 18. Misli da je riječ o notaru Bele IV. i vremenu oko polovine XIII. st; E. Szentpétery, Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stripis Arpadianae gestarum, vol. I, Budapestini, 1937, str. 87-88; B. Crlenjak - M. Manojlović, Vukovar i Vukovarci. Prilozi proučavanju povijesti Vukovara, SIZ u oblasti kulture općine Vukovar, Vukovar, 1978, str. 3; N. Klaić, Crtice ..., str. 35, 68, bilj. 232; Ž. Tomičić, Prilog istraživanju ..., str. 116, 174, 175.

[10] Tijekom sustavnih iskopavanja 1951.-1953., kojima je obuhvaćen grobni areal površine 3050 m2, na ovomu je lokalitetu istraženo 437 slavenskih grobova, od oko 1000, koliko ih je, prema procjenama, brojila nekropola Lijeva bara. (K. Vinski, O iskapanjima Arheološkog muzeja u Zagrebu u 1951. godini, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, I (1952), br. 2, passim; Z. Vinski, Arheološka istraživanja u Vukovaru, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, II (1953), br. 2, str. 22; Z. Vinski, Prethodni izvještaj..., str. 232, 251; Z. Vinski, Ausgrabungen..., str. 99, 102, 108; A. Dorn, Pregled arheoloških lokaliteta na području Vukovara, Ogledi, VII (1969), br. 1 (11), str. 36; Ž. Tomičić, Prilog istraživanju ..., str. 118.).

[11] Budući da je groblje bilo u neprekidnoj uporabi od okvirno 950.-1150. god., dakle, dva stoljeća (Z. Vinski, Arheološka istraživanja ..., str. 22; Z. Vinski, Prethodni izvještaj ..., str. 250; Z. Vinski, Ausgrabungen ..., str. 109), uz životnu dob u ranosrednjovjekovnim zajednicama od oko 33 godine, očito je da se za vrijeme trajanja ove nekropole izmijenilo šest bioloških ciklusa - generacija, svaka s prosječno 170 žitelja organiziranih u prosječno sedmeročlane obitelji, što daje naselje od oko 25 kuća. U kasnijim razvojnim fazama, kada je naselje biološki ojačalo, moguće je pretpostaviti i njegovo strukturalno širenje s nešto većim brojem kuća.

[12] Z. Vinski, Arheološka istraživanja ..., str. 22; Z. Vinski, Prethodni izvještaj ..., str. 250.

[13] Godine 1959, 1963. i 1965. na tomu je dijelu otkopano 17 bjelobrdskih grobova s priloženim nakitom i keramikom, koji su vjerojatno dio uništene naseobinske nekropole "na redove". A. D.: Srednjovjekovni grobovi u Novom Vukovaru, Ogledi, VI (1963), br. 10 (3), str. 146-147. A. Dorn, Nalaz staroslavenskih grobova u Novom Vukovaru, "Vukovarske novine", XIV (1965), dat. 10.04, str. 10; A. Dorn, Pregled..., str. 36; A. Dorn, Neobjavljeni nalazi bjelobrdske kulture iz Vukovara, Radovi centra za znanstveni rad Vinkovci, JAZU, 4, Vinkovci 1980, str. 203-214.

[14] Prigodom građevnoga iskopa 1954. god. slučajno je otkriveno 14 grobova "na redove", s nakitom i keramikom, također bjelobrdske provenijencije. (A. Dorn, Pregled ..., str.36; A. Dorn, Neobjavljeni ..., str. 203-214.).

[15] A. Dorn pretpostavlja da je novovukovarska nekropola pripadala velikomu naselju *Warasy* (spom. 1286.-1501.) koje se, kako ćemo vidjeti iz srednjovjekovnih dokumenata, nalazilo na potezu od

današnje glavne ulice do stadiona. Grobište na Krivoj bari povezuje se s malim selištima *villa Leanrew* (spom. 1337.) i *Wyfolw* (spom. 1337.-1491.) što su ležala oko borovskoga "trokuta". (A. Dorn, Neobjavljeni ..., str. 208-209.).

[16] Budući da je to prvi pouzdani spomen Vukovara, citirani se dokument navodi ili komentira u gotovo svim historiografskim radovima vezanima uz srednjovjekovno razdoblje njegova razvitka. Zbog brojnosti raspoloživih bibliografskih referenci upućujemo samo na one izvore u kojima se donosi integralni tekst povelje: G. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, vol. III/1, Budim 1829.-1844., str. 285-287; I. Kukuljević-Sakcinski, I. Jura regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, vol. I, Zagreb 1861., br. 127; T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zagreb 1904.-1914., vol. III, doc. 157, str. 183-184; B. Crlenjak - M. Manojlović, Vukovar ..., str. 5-7; P. Cvekan, Franjevci u Vukovaru, naklada autora, Vukovar 1980, str. 10; N. Klaić, Crtice ..., str. 40-41.

[17] U literaturi se često navodi da je Vukovar bio "u vlasti" onih ili ovih plemićkih obitelji, što treba shvatiti uvjetno. Naime, srednjovjekovni je Vukovar (naselje) bio "slobodni kraljevski grad" izuzet od ingerencija lokalnoga plemstva, slično kao što je i županijska utvrda bila pod vlasti kralja koji je županu ostavljao tek uobičajene upravne ovlasti bez prava neposrednoga vlasništva nad utvrdom, naseljem i tvrđavskim posjedom. Tijekom vremena, neki su dijelovi vukovskoga posjeda donacijama prešli u ruke plemstva (npr. grofova Szentgyörgy, 1382.), no, to nije bitno promijenilo ukupnost vlasničkih odnosa. Interesantno je da su tijekom XIII. st. vukovski župani bili uglavnom povijesno minorne ličnosti, a tek u XIV. i XV. st., kada su Anžuvinci dokinuli vlast slavonskoga bana nad Vukovom, predavši županiju na upravu mačvanskim banovima, titulu *comes de Walkow* nose odreda velikaši, poput onih koje spominjemo u tekstu. U XVI. st. kralj je Vukovo ponovno potčinio pod svoju neposrednu vlast imenujući samo vojnoga zapovjednika tvrđave.

[18] U svim sačuvanim dokumentima iz prvog stoljeća pisane vukovarske povijesti (1220.-1323.) upotrebljava se isključivo taj slavenski oblik izveden od latinskoga naziva za rijeku Vuku (*Hiulca, Ulca, Vlca*), pisan u različitim ortografskim oblicima. (Cfr. sumarna regesta: D. Csánki, Magyarország történélmi földrajza a Hunyadiak korában, tom II, Budapest, 1894; J. Bösendorfer, Crtice iz slavonske povijesti ..., Osijek, 1910.; G. Heller - K. Nehring, Comitatus Sirmiensis, Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars, Ser. A, Bd. 1, Universität München, München, 1973, passim; S. Pavičić, Vukovarska župa u razvitku svoga naselja od XIII.-XVIII. st., I., "Hrvatska naselja", knj. 1, JAZU, Zagreb, 1940., str. 48.).

[19] Za prvi spomen atributa *villa* (1259.) cfr. G.Wenzel, Codex diplomaticus Arpadianus continuatus Arpádkori új okmánytar, vol. VII, Pest, 1860-1874, str. 507; G. Heller - K. Nehring, Comitatis ..., str. 200. Isti je atribut zabilježen i kasnije, tijekom XIV. st. (npr. 1338, 1345, 1346, 1347, 1362, 1390.).

[20] Na više se mjesta u literaturi netočno navodi da je oblik *Wolkowar* prvi put zabilježen tek 1347. (npr. R. Horvat, Vukovar u srednjem vijeku, "Hrvatski list", vol. 12 (1931), br. 353, str. 26; R. Horvat, Slavonija, povijesne rasprave i crtice, knj. I, Tipografija D.D., Zagreb, 1936, str. 14; B. Crlenjak, Razvitak vukovarskih ulioca, naklada autora, Vukovar, 1975, str. 5. Za raniji spomen (1323.) cfr. T. Smičiklas, CD, vol. IX., doc. 129, str. 154; P. Cvekan, Franjevci ..., str. 10, 14, 23. Poslije, tijekom XIV. i XV. st. toponim s nastavkom-*var* zabilježen je još tridesetak puta.

[21] P. Cvekan, Franjevci ..., str. 18.

[22] I. Nagy - G. Nagy, Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis, Anjoukori okmànytàr, vol. IV., str. 537; D. Csánki, Magyarország ..., str. 289; J. Bösendorfer, Crtice ..., str. 179; E. Laszowski, Vukovo - Vukovar, "Hrvatski list", vol. 4 (1923), br. 153, str. 2; R. Horvat, Vukovar ..., str. 27; R. Horvat, Slavonija..., str. 17; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 43. S. Pavičić, Vukovo, u: Spomenica pedesetogodišnjice opstanka Državne realne gimnazije u Vukovaru, Vukovar, 1942, str. 190; A.E. Brlić, Castrum Walcow-villa Volkowar, Ogledi, vol. VI (1963), br. 10 (3), str. 38; Vukovarska komuna, ur. V. Popović, Centar za kulturno-propagandni i informativni rad, Vukovar, 1965, str. 15; G. Heller - K. Nehring, Comitatus ..., str. 200; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 5; P. Cvekan, Franjevci ..., str. 23; N. Klaić, Crtice ..., str. 86, bilj. 292; H. Schreckeis, Wukowar, Die alte Hauptstadt Syrmiens, Donauschwäbisches Kulturzentrum, Salzburg, 1990, str. 26.

[23] D. Csánki, Magyarország ..., str. 289; J. Bösendorfer, Crtice..., str. 179; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 43, 48; S. Pavičić, Vukovo..., str. 190; Vukovarska komuna, 1965, str. 15; G. Heller - K. Nehring, Comitatus ..., str. 200; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 5; P. Cvekan, Franjevci ..., str. 23; H. Schreckeis, Wukowar ..., str. 26; Vukowar, ur. D. Pavlović, Klub Vukovaraca, Zagreb, 1992, str. 7-8.

[24] J. Bösendorfer, Crtice ..., str. 179; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 43, 48; S. Pavičić, Vukovo ..., str. 191; P. Cvekan, Franjevci ..., str. 23.

[25] Zbog greške u Fejérovim "Codexima" na više mjesta u literaturi pogrešno se navodi da je prvi spomen vukovarske utvrde 1131. (Cfr. G. Fejér, CD, vol. III/2, str. 237; D. Csánki, Magyarország ..., str. 289; J. Bösendorfer, Crtice ..., str. 179; G. Heller - K. Nehring, Comitatus ..., str. 200; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 3; Vukowar ..., str. 7).
Literatura o Kolomanovoj povelji, gdje se prvi put spominje utvrda (1231.), vrlo je opsežna i nije ju moguće u potpunosti citirati, pa ovdje upućujemo samo na one izvore u kojima se donosi integralni tekst povelje: G. Fejér, CD, vol. III/2, str. 237; I. Kukuljević-Sakcinski, Iura regni, vol. I, Zagreb, 1861, str. 56-57; T. Smičiklas, CD, vol. III, doc. 304, str. 346-347; B. Crlenjak - M. Manojlović, Vukovar..., str. 3, 7-9; P. Cvekan, Franjevci ..., str. 19; N. Klaić, Crtice ..., str. 57-58, bilj. 207.

[26] U starijoj literaturi netočno se pisalo da je srednjovjekovna vukovarska utvrda stajala na mjestu današnjega samostana (npr. Gj. Szabo, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Matica hrvatska, Zagreb, 1920, str. 148), što su preuzeli neki kasniji autori (npr. A. Mohorovičić, A. Horvat, enciklopedijska izdanja, itd.). U novije vrijeme položaj kaštela je precizno ubiciran oko 200 m sjeverozapadno od samostana. (A.E. Brlić, Castrum..., passim; B. Crlenjak, Razvitak..., str. 6-9).

[27] S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 40-49; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 3-11.

[28] Npr. na veduti Maximilliana Prandstättera (1608.), na prikazu grada Heinricha Ottendorfa (1665.), te na planu Vukovara iz doba turskoga raspada (1687?). (Cfr. bilj. 52, 53, 54; tab. VI.-A, VII., VIII.).

[29] U povelji se izričito spominje na koga se odnose sloboštine: *Teutonicis, Saxonibus, Hungaris et Sclavis* ... Za diskusiju cfr. N. Klaić, Prilog pitanju postanka slavonskih varoši, Zbornik radova, Filozof. fak. Sveučilišta u Zagrebu, III. (1955), str. 51-52. Integralni tekst povelje cfr. G. Fejér, CD, vol. IV., str. 315-316; T. Smičiklas, CD, vol. IV., doc. 203, str. 227-228; B. Crlenjak - M. Manojlović, Vukovar..., str. 11; N. Klaić, Crtice..., str. 60-65; P. Cvekan, Franjevci ..., str. 14, 18, 21. Od ostale literature konzultirati: D. Csánki, Magyarország ..., str. 289; J. Bösendorfer, Crtice ..., str. 179; P. Belavić, Crtice iz prošlosti Vukovara, Novo doba, Vukovar, 1927, str. 5; R. Horvat, Vukovar..., "Hrvatski list", vol. 12 (1931), br. 353, Osijek, str. 26; R. Horvat, Slavonija, ..., str. 15; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 43; S. Pavičić, Vukovo ..., str. 190; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 5; N. Klaić, Crtice..., str. 239.

[30] U XIII. st. Arpadovići su na području hrvatsko-ugarskoga kraljevstva privilegij podijelili žiteljima 46 gradova (1209.-1299.). Četvrto naselje u redoslijedu podjele sloboština na cijelomu tom prostoru, i treće u Hrvatskoj, poslije Varaždina (1209.) i Perne (1225.), bio je Vukovar. (Cfr. N. Klaić, Prilog pitanju ..., str. 57).

[31] Cfr. bilj. 25.

[32] Ibidem.

[33] Za god. 1244. cfr. bilj. 29. Suburbium se decidirano spominje i poslije, npr. 1263 - *Walko suburbio castri* (I. Kukuljević Sakcinski, Regesta documentorum... saeculi III, dio 1, Starine JAZU, vol. XXVII. (1895), str. 49, doc. DCCCLI).

[34] Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, ser. I., tom. 1, Budapest, 1887, str. 266-267, 279, 289-290, 302-303, 308; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 44; S. Pavičić, Vukovo ..., str. 191.

[35] T. Smičiklas, CD, vol. XI, doc. 462, str. 607; D. Csánki, Magyarország ..., str. 289; J. Bösendorfer, Crtice..., str. 179; R. Horvat, Vukovar..., str. 27; P. Cvekan, Franjevci ..., str. 23.

[36] Vukovarska komuna, 1965., str. 15.

[37] Urbana cjelina srednjovjekovnoga Zagreba (Gradec i Kaptol) zauzimala je oko 25 ha, a procjene o broju stanovnika koncem srednjega vijeka kreću se oko 2500 (Kampuš) do 4500 (Krivošić), ovisno o koeficijentu s kojim se množi broj kuća (varira 5-10), te o pretpostavljenoj gustoći što je za europske srednjovjekovne gradove iznosila 100-200 st/ha. Za Vukovar je odabran srednji koeficijent (7) koji je pouzdano dokazan u kasnosrednjovjekovnomu Osijeku. Pretpostavljena je donja granica gustoće (100 st/ha), uobičajena upravo na graničnim, slabo urbaniziranim područjima srednje Europe.

[38] U srednjovjekovnim ispravama varoš je zabilježena desetak puta, poslije kao *oppidum* (1286., 1337., 1350., 1427., 1438., 1481., 1491., 1501.). Cfr. G. Fejér, CD, vol. X/6, str. 860-867; G. Wenzel, CD, vol. III, str. 358, XII. str. 444; I. Nagy - G. Nagy, CD. Hung., vol. III, str. 358; T. Smičiklas, CD, vol. VI., str. 547-548, vol. XI, str. 607; D. Csánki, Magyarország ..., str. 360-361; J. Bösendorfer, Crtice..., str. 228, 281; G. Heller - K. Nehring, Comitatus ..., str. 202; R. Horvat, Vukovar ..., str. 26; R. Horvat, Slavonija ..., str. 16-17; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 60-62; B. Crlenjak, Razvitak..., str. 12. U turskomu defteru (1578., 1595.) zabilježena je *mezra Varošica* u blizini Vukovara. (Cfr. B. Crlenjak - M. Manojlović, Vukovar..., str. 25).

[39] S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 60-62; B. Crlenjak, Razvitak ... str. 12; A. Dorn, Neobjavljeni..., str. 208; Z. Karač, Vukovar-grad i graditeljstvo. Vukovar and its Architecture, Čovjek i prostor - Arhitektura, Posebno izdanje, br. 1 (1992), str. 8.

[40] S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 62-64.

[41] Za srednjovjekovnu povijest Vodokalja (spom. 1333.-35., 1337., 1355., 1363., 1377., 1427., 1438., 1491.) cfr. J. Koller, Prolegomena in: Historiam episcopatus quinquaeecclesiarum, vol. VIII, Possoni, 1804., str. 113; G. Fejér, CD, vol. X/6, str. 863-865; I. Nagy - G. Nagy, CD Hung., vol. III, str. 358; I. Nagy, Codex diplomaticus patrius hungaricus, Hazai okmanytár, vol. VII, str. 414; Mon. Vat., str. 267, 289, 301, 309; D. Csánki, Magyarország ..., str. 360; J. Bösendorfer, Crtice..., str. 227, 281; G. Heller - K. Nehring, Comitatus ..., str. 201-202; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 62-64. U turskomu defteru (1578., 1595.) zabilježena je *mezra Vodokalj*. (Cfr. B. Crlenjak - M. Manojlović, Vukovar..., str. 25).

[42] U srednjovjekovnim dokumentima Herijevac se naziva *possessio, villa, forum* (1237., 1240., 1337., 1398., 1402., 1412., 1421., 1427., 1438., 1481., 1484., 1491.). Cfr. J. Koller, Prolegomena ..., str. 114; G. Fejér, CD, vol. X/6, str. 860-867; G. Nagy - I. Nagy, CD Hung., vol. III, str. 358; G. Wenzel, CD, vol. VII, str. 40, 112, 167; Mon. Vat., str. 267, 280, 290, 302; D. Csánki, Magyarország ..., str. 315; J. Bösendorfer, Crtice..., str. 198, 279; G. Heller - K. Nehring, Comitatus ..., str. 68; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 60-64.

[43] Područnih je sela oko srednjovjekovnoga Vukovara bilo dvadesetak, no zbog brojnosti izvora nije moguće za svako od njih navesti sve reference. Za pitanja ubikacije cfr. S. Pavičić, Vukovska župa ..., passim.

[44] Srednjovjekovni Pačetin (nije bio na mjestu današnjega istoimenog sela) zabilježen je kao *predia, oppidum* (1275., 1333.-35., 1343., 1377., 1390., 1391., 1412., 1435., 1454., 1458., 1498.). Cfr. J. Koller, Prolegomena ..., str. 114; G. Fejér, CD, vol. IX/5, str. 217-229; I. Nagy - G. Nagy, CD Hung., vol. I/1, str. 155, IV, str. 314; G. Wenzel, CD, vol. IX, str. 141, vol. XII, str. 164; T. Smičiklas, CD, vol. VI, str. 106, vol. VIII, str. 91, vol. IX, str. 167, vol. X, str. 259, XV. str. 268-284; Mon. Vat., str. 267, 279, 289, 301; D. Csánki, Magyarország ..., str. 286; J. Bösendorfer, Crtice ... str. 177-178, 280; G. Heller - K. Nehring, Comitatus..., str. 133-134; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 142-144.

[45] Na najnovijoj izmjeri grada Vukovara (ODK. 1 : 5000, 1980/83. god.) još uvijek su upisani neki toponimi koji čuvaju tradiciju nestalih srednjovjekovnih naselja: "Tialjevci" (*Thehalfalua*), "Erovac" (*Heyreh*), "Obradovci" (*Abradfolua*), "Dukinci" (*Dwkyncz*), "Đergaj" (*Gergurfalua*), "Liget" (*Lyget*), "Bokovci" ... Na starim katastarskim i gruntovnim kartama srednjovjekovnih je toponima mnogo više, što omogućuje preciznu ubikaciju većine nestalih naselja.

[46] Danas još postoje dijelovi zidne supstrukcije srednjovjekovnoga kaštela u dvorištu Obrtne škole, te u Augustinčićevoj ul. 1 (A.E. Brlić, Castrum..., passim; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 6-9). Spominju se i tragovi fortifikacija u Gajevoj, Augustinčićevoj i Radićevoj ul. (A.E. Brlić, Castrum ..., str. 35; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 7). Navodno je sačuvano i crkvište pačetinskoga Sv. Petra u hataru Trpinje (S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 143). Sitni srednjovjekovni arheološki nalazi evidentirani su kod Adice (A. Dorn, Pregled ..., str. 37), i u Novom sokaku - do rata ul. JNA (I. Mirnik, Novac akvilejskih patrijarha iz Vukovara i opticaj akvilejskih denara u našim krajevima, u: Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb, 9 (1984), pass.

[47] U jednomu dokumentu iz 1311. god. spominju se: kurijalni župan Vukova (*curialis comes de Wlko*), zapovjednik vojne posade (*maior exercitus*), kaštelan - zapovjednik tvrđave (*maior castri*), i dva plemićka suca (*iudices nobilium*). (Cfr. T. Smičiklas, CD, vol. VIII, doc. 232, str. 278-281; R. Horvat, Vukovar ..., str. 27; R. Horvat, Slavonija ..., str. 17; P. Cvekan, Franjevci ..., str. 13.).

[48] Cfr. bilj. 25. Utvrda se i poslije spominje u mnogim dokumentima poslije XIII. st. (Cfr. I. Kukuljević Sakcinski, Regesta..., str. 49 (1263.), 52 (1264.), 55 (1264.), 95-96 (1270.), 130 (1274.).).

[49] Cfr. bilj. 46.

[50] Utvrda je u svojoj prvotnoj funkciji preživjela cijelo tursko razdoblje, a više je puta, iako napuštena, zabilježena i opisana i u doba baroka obnove grada (npr. 1688., 1697., 1722., itd.). Prema samostanskoj kronici srušena je 1752. god. (P. Belavić, Crtice..., str. 11, 19; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 6; P. Cvekan, Franjevci ..., str. 17-18), no i nakon toga njene su ruševine ucrtane

ili barem označene na grafičkim prikazima Vukovara, sve do početka XIX. st. (npr. Blumenova karta feuda Eltz, 1759; Homerov plan grada, 1817.), (tab. V, VI-B).

[51] U svojim diplomatskim dnevnicima, putopisima, crkvenim vizitacijama i vojnim izvještajima opis vukovarske utvrde ostavili su: M.A. Pigafetta (1567.), K. Rym (1571., 1574.), D. Ungnad (1572.), S. Gerlach (1573.), S. Schweiger (1577.), M. Besolto (1584.), R. Lubenau (1587.). Wratislav s Mitrovca (1591.), A. Wenern (1616.), N. Prandstätter (1608.), B. Kašić (1612.), Ibrahim - paša (1620.), A. Georgiceo (1626.), P. Masserechi (1623.), E. Čelebi (1663.), H Ottendery (1665.), E. Brown (1669.) i S. Bizozeri (1686?).

[52] Reproducirano u Gj. Szabo, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Matica Hrvatska, Zagreb, str. 143; P. Belavić, Crtice ..., str. 10; S. Pavičić, Vukovo, ..., str. 87; A.E. Brlić, Castrum ..., str. 37; A. Deroko, Srednjevjekovni gradovi na Dunavu, Turistička štampa, Beograd 1964, sl. 5; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 16; B. Crlenjak - M. Manojlović, Vukovar ..., str. 28; Vukovar i okolica, bibl. Male turističke monografije, br. 48, Turistkomerc - Odbor za proslavu ..., Zagreb 1981, str. 28; H. Schreckeis, Wukowar ..., str. 33; Z. Karač, Vukovar-grad ..., u istom broju ČIP-a, str. 5 (Cfr. tab. VI-A).

[53] Reproducirano u: A.E. Brlić, Turski Vukovar 1665. godine, Ogledi, vol. V (1962), br. 7; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 10; B. Crlenjak - M. Manojlović, Vukovar..., str. 33; Z. Karač, Vukovar-grad ..., u istomu broju ČIP-a, str. 5 (Cfr. tab. VII).

[54] Reproducirano u: A. Deroko, Srednjevjekovni gradovi ..., sl. 6; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 19; B. Crlenjak - M. Manojlović, Vukovar i Vukovarci ..., str. 26; Z. Karač, Vukovar-grad ..., str. 8 (Cfr. tab. VIII).

[55] Crtež nije publiciran. Faksimil cfr. Zavod za zaštitu spomenika kulture Ministarstva kulture i prosvjete, fototeka, inv. br. 13.242 - neg. II 15.431 (Skica na tab. V).

[56] Reproducirano u B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 31; B. Crlenjak - M. Manojlović, Vukovar..., str. 38 (Cfr. tab. V, VI-B).

[57] Naznake postojanja palisada, odnosno utvrda oko naselja nalazimo u putopisima M.A. Pigafette (1567.), Ibrahim-paše (1620.), A. Georgicea (1626.) i J.S. von Trauttmansdorffa (1688.). Za grafičke izvornike cfr. bilj. 28, 52, 53, 54.

[58] B. Crlenjak - M. Manojlović, Vukovar..., str. 4. (izvornik se ne navodi). Drugdje u literaturi spominju se znatno kasnija godišta za prvi spomen vukovskoga arhiđakonata. (Cfr. M. Pavić, Arhidjakonati djakovačke biskupije u srednjem vieku, "Glasnik biskupija bosanske i sriemske", dio 2, vol. XXIII (1895), br. 7, str. 66).

[59] Izvornik nije objavljen. Za spomenute podatke cfr: R. Horvat, Vukovar ..., str. 26; R. Horvat, Slavonija ..., str. 15.

[60] S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 44-45; S. Pavičić, Vukovo ..., str. 189, 191; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 4; Vukovar i okolica, str. 24; Vukowar, str. 8; Z. Karač, Vukovar-grad ..., str. 8.

[61] S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 44-45; S. Pavičić, Vukovo ..., str. 191-192; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 4.

[62] I. Nagy - G. Nagy, CD Hung., vol. I, str. 92; V. Klaić, Crtice o Vukovskoj županiji i Djakovu u srednjem vijeku, Vjesnik zemaljskog arhiva, vol. II, Zagreb, 1900, str. 101; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 44-45; S. Pavičić, Vukovo ..., str. 191; N. Klaić, Crtice ..., str. 70.

[63] Mon. Vat., vol. I/1, str. 266.

[64] S. Pavičić, Vukovska župa..., str. 45; S. Pavičić, Vukovo..., str. 142; B. Crlenjak, Razvitak..., str. 4.

[65] D. Csánki, Magyarország ..., str. 351, 378; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 45; S. Pavičić, Vukovo ..., str. 192.

[66] Lampe: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria, 1728., str. 677; S. Pavičić, Vukovoska župa..., str. 57; S. Pavičić, Vukovo..., str. 200. U turskomu defteru (1578., 1595.) još se spominje *mezra Džurđevica* potkraj kasabe Vukovar. (Cfr. B. Crlenjak - M. Manojlović, Vukovar ..., str. 25).

[67] Za ovu se posvetu ne navodi izvornik; podatak prema: G. Heller - K. Nehring, Comitatus..., str. 201.

[68] Za podatak zahvaljujem dr. Anđelku Badurini.

[69] Cfr. bilj. 25.

[70] S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 48; S. Pavičić, Vukovo ..., str. 193; Vukowar, 1992 str. 8.

[71] J. Koller, Prolegomena ..., str. 113-115; Mon. Vat., vol. I/1, str. 266-268, 279-280, 289-290, 301-304, 307-309; M. Pavić, Župe i crkve (današnje) biskupije bosansko-sriemske u srednjem vieku,

"Glasnik biskupija bosanske i sriemske", vol. XXVI (1898), br. 23, dio 4, str. 204-206, dio 5, str. 211-213; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 46.

[72] G. Fejér, CD, vol. X/6, str. 860-867.

[73] J. Koller, Prolegomena ..., str. 113; Mon. Vat., vol. I/1, str. 267, 289, 301, 303; D. Csánki, Magyarország ..., str. 360; M. Pavić, Župe i crkve ..., dio 5, str. 212; J. Bösendorfer, Crtice ..., str. 227, 281; S. Pavičić, Vukovska ..., str. 46, 62-64; G. Heller - K. Nehring, Comitatus ..., str. 201-202. Cfr. bilj. 41.

[74] G. Fejér, CD, vol. X/6, str. 863-865; M. Pavić, Župe i crkve ..., dio 5, str. 212; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 62-63.

[75] J. Koller, Prolegomena ..., str. 114; G. Fejér, CD, vol. X/6, str. 860-867; Mon. Vat., vol. I/1, str. 267, 280, 290, 302; D. Csánki, Magyarország ..., str. 315; M. Pavić, Župe i crkve ..., dio 4, str. 205; J. Bösendorfer, Crtice ..., str. 198, 279; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 46, 64-66; G. Heller - K. Nehring, Comitatus ..., str. 146. Cfr. bilj. 42.

[76] J. Koller, Prolegomena ..., str. 113; G. Fejér, CD, vol. X/6, str. 860-867; Mon. Vat., vol. I/1, str. 267, 279, 289, 301, 308; D. Csánki, Magyarország ..., str. 344; M. Pavić, Župe i crkve ..., dio 5, str. 211; J. Bösendorfer, Crtice ..., str. 216, 280; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 46, 83-84; G. Heller - K. Nehring, Comitatus ..., str. 146.

[77] Mon. Vat., vol. I/1, str. 267, 279, 289, 301; D. Csánki, Magyarország ..., str. 286; M. Pavić, Župe i crkve ..., dio 5, str. 211; T. Smičiklas, CD, vol. XIV, str. 268-284; J. Bösendorfer, Crtice ..., str. 177-178, 280; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 46, 142-143; G. Heller - K. Nehring, Comitatus ..., str. 133-134. Cfr. bilj. 45.

[78] S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 144.

[79] Ibidem.

[80] D. Csánki, Magyarország ..., str. 289; J. Bösendorfer, Crtice ..., str. 179; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 59.

[81] J. Koller, Prolegomena ..., str. 114; Mon. Vat., vol. I/1, str. 267, 280, 290, 302, 304, 308; D. Csánki, Magyarország ..., str. 305; M. Pavić, Župe i crkve ..., dio 4, str. 205; J. Bösendorfer, Crtice ..., str... 191, 281; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 46, 67-69; G. Heller - K. Nehring, Comitatus ..., str. 46.

[82] J. Koller, Prolegomena ..., str. 115; Mon. Vat., vol. I/1, str. 290, 301; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 46, 79.

[83] J. Koller, Prolegomena ..., str. 114; Mon. Vat., vol. I/1, str. 267, 280, 293, 302, 304, 308; D. Csánki, Magyarország ..., str. 319; M. Pavić, Župe i crkve ..., dio 4, str. 205; J. Bösendorfer, Crtice ..., str. 200, 279; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 46, 69; G. Heller - K. Nehring, Comitatus ..., str. 71.

[84] U Iloku su postojali samostani franjevaca konventualaca, potom opservanata, augustinaca i klarisa; u Borovu je zabilježen samostan augustinaca, navodno i benediktinaca; u Sotinu je bila franjevačka rezidencija; u Berku franjevački samostan; u Šarengradu franjevački, a prije toga, vjerojatno, i benediktinski; u Opatovcu benediktinski; itd. Cfr. P. Cvekan, Franjevci ..., passim; M. Pavić, Redovničtvo i samostani srednjeg vieka u području (današnje) biskupije bosanske i sriemske, "Glasnik biskupija bosanske i sriemske", vol. XXXI (1903), passim.

[85] Takav netočan podatak donosi više autora (npr. M. Peić, Umjetnost u Slavoniji i Baranji, u: Slavonija '80, Osijek 1980, str. 161-218.

[86] G. Fejér, CD, vol. IV/1, str. 108; T. Smičiklas, CD, vol. IV, doc. 44; M. Pavić, Redovničtvo i samostani ..., dio 3, str. 50.

[87] Takvu netočnu ubikaciju s izričitom tvrdnjom da je u srednjem vijeku " ... *u Vukovaru postojao samostan Sv. Duha* ..." donosi: R. Horvat, Slavonija ..., str. 16, a od njega preuzimaju i drugi autori.

[88] I. Kukuljević Sakcinski, Regesta ..., doc. DCCCLV, str. 50; T. Smičiklas, CD. vol. V, str. 284; I. Nagy, CD. Part., vol. VI, str. 118; M. Pavić, Redovničtvo i samostani ..., dio 1, str. 36; J. Bösendorfer, Crtice ..., str. 289; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 86-88. Za kasniji spomen (1267.) cfr. I. Kukuljević Sakcinski, Regesta ..., doc. CMXXXVIII, str. 75-76.

[89] Takav je podatak više puta ponovljen u lokalnoj vukovarskoj historiografiji, pa i u ozbiljnim studijama (A. Sekulić, Crkvene prilike u Bačkoj i Srijemu u XV. stoljeću, Croatica Christiana Periodica, vol. XI (1987), br. 19, str. 73-74) no nigdje se ne spominje izvor.

[90] Cfr. bilj. 25, 29.

[91] T. Smičiklas, CD, vol. XI, pov. 281, str. 370; R. Horvat, Vukovar ..., str. 27; R. Horvat, Slavonija ..., str. 18; N. Klaić, Crtice ..., str. 95.

[92] Svi gradovi koji su se turskoj vojsci pokorili bez otpora, a među njima je bio i Vukovar, posebnim su fermanom sultana Sulejmana II. bili zaštićeni od pljačke i paleža, a njihovo je stanovništvo bilo izuzeto od svake kazne.

[93] Povijesne okolnosti i njihov odraz na usporeni urbanističko-arhitektonski razvoj turskoga Vukovara detaljnije će se analizirati u posebnoj studiji.

[94] U prvom komorskomu popisu nakon izgona Turaka (1688.) u gradu su zabilježene samo 44 naseljene kuće, sa 106 (166?) stanovnika i 48 komada stoke. Cfr. E. Laszowski, Vukovo-Vukovar ..., str.3; P. Belavić Crtice ..., str. 7; S. Pavičić, Vukovska župa ..., str. 57; S. Pavičić, Vukovo ..., str. 201; Vukovarska komuna, str. 16; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 25; P. Cvekan, Franjevci ..., str. 29; Vukovar i okolica, str. 28; Z. Karač, Vukovar-grad ..., str. 8; Vukowar, str. 9).

[95] Između dva, danas zatrpana, uljevna kraka Vuke sve do početka XIX. st. uz Dunav se pružao otok "Alica". Vjerojatno je to *Insula Vukovariensis* koja se spominje u ranim poslijeturskim popisima Vukovara. (Cfr. I. Mažuran, Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine, Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku, 2, JAZU, Osijek, 1988, str. 45-46).

[96] Cfr. bilj. 46.

[97] Cfr. bilj. 50.

[98] F. Schraud, Historia pestis sirmiensis annorum 1795. et 1796, tom. I, Budae, 1802, tab. V; B. Crlenjak, Razvitak ..., str. 35.

[99] Cfr. bilj. 54.

[100] Z. Karač, Vukovar-grad ..., str. 8.

[101] Osim radova koji se ubilješkama neposredno citiraju vrijedne podatke o vukovarskom srednjovjekovlju moguće je naći i u slijedećim radovima: P. Belavić, Poviest samostana i župe Vukovarske, 1. izdanje, Srijemske novine, Vukovar, 1908; R. K. , Vukovarska Županija. Historijska crtica, "Narodne novine", 60 (1984), br. 127; R. Kauk, Vukovar s istoimenom županijom u prošlosti, "Narodne novine", 61 (1895), br. 126; N. Klaić, Postanak slavonskih varoši u 13. stoljeću s osobitim obzirom na vukovarski privilegij iz 1231. god., u: Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 9, (1984), str. 235-241; V. Klaić, Zemljopis zemalja u kojih obitavaju Hrvati, Društvo sv. Jeronima, k. XXXVIII, Zagreb, 1880; Vukovarska komuna 1945-1975, ur. B. Majski, Općinska konferencija SSRN Vukovar, Turistkomerc, biblioteka Monografije, br. 4, Zagreb, 1976.

U kratkom međuvremenu, od kada je tekst u cjelini već bio dovršen i pripremljen za tisak, objavljeno je još nekoliko studija i članaka relevantnih za problematiku urbanog razvoja srednjovjekovnog Vukovara. Budući da ih u pozivnim bilješkama nije bilo moguće neposredno citirati, dopunske bibliografske jedinice navodima izdvojeno.

Ž. Demo, *Vukovar-Lijeva bara,* Katalog izložbe, Arheološki muzej , Zagreb, 1996.

V. Horvat, F. Potrebica, *Središte srednjovjekovne Vukovske/ Vukovarske županije, u: Vukovar - vjekovni hrvatski grad na Dunavu,* Nakladna kuća dr. Feletar Koprivnica, Zagreb, 1994, str. 110-125.

V. Horvat, F. Potrebica, *Vukovar i okolica pod turskom osmanskom vlašću,* u: Vukovar - vjekovni hrvatski grad na Dunavu, Nakladna kuća dr. Feletar Koprivnica, Zagreb, 1994, str. 126-137.

Z. Karač, *Gradograditeljstvo i graditeljstvo na tlu Vukovara od prapovijesti do kraja osmanske vlasti,* u: Vukovar - vjekovni hrvatski grad na Dunavu", Nakladna kuća dr. Feletar Koprivnica, Zagreb, 1994, str. 138-154.

Z. Karač, *Prilog definiranju urbane topografije srednjovjekovnog Vukovara,* Prostor, Zagreb, I (1993), br. 2-4, str. 189-212.

Z. Karač, *Osnovna analiza urbanističko-arhitektonskog razvoja Vukovara. Kompendij dosadašnjih istraživanja,* Prostor, Zagreb, II (1994), br. 1-2, str. 77-98.

Z. Karač, *Vukovarske crkve i kapele. Spomenici hrvatskog trajanja,* (Bilješke o staroj arhitekturi Vukovara, I), "Vukovarske novine", III (1994), br. 63.

Ž. Tomičić, *Vukovo i okolni kraj u starohrvatsko doba,* u: Vukovar - vjekovni hrvatski grad na Dunavu, Nakladna kuća dr. Feletar - Koprivnica, Zagreb, 1994, str. 92-109.

Summary

URBAN DEVELOPMENT OF MEDIEVAL VUKOVAR

The striking agglomeration of medieval Vukovar began to develop at the end of the 8th century on the rich substratum of prehistoric and Roman settlements. The urban nucleus of the first early-medieval settlement (about 800-1220) was probably located near the old-Croatian necropolis es (Lijeva and Kriva bara, Novi Vukovar). The later medieval town (1220-1526) had three parts: the royal fortification (mentioned in 1231), the settlement of royal servants on the high plateau around today's grammar school, and the large suburb of merchants and craftsmen in the valley along the main road and harbour (a free royal city since 1231).

The settlement's rectified outline on the oldest maps of Vukovar (17th century) show that this was probably one of the largest towns of medieval Slavonia, covering a total of 20-25 hectares of urbanized area, with 350 houses. In those days there were about 30 smaller suburban settlements on the area of today's town (the most important were Varoš, Vodokalj and Herijevac), for which the author proposes possible locations.

Although no architectural remains of medieval Vukovar have been preserved, the author uses documents to indicate the basic characteristics of the Romanesque-Gothic fortification, the parish churches of St George and St Lambert and sacral buildings in the immediate surrounding area of the town. Wooden houses are mentioned as well as a mill on the Vuka.

The medieval urban core was preserved during Turkish rule (1526-1687) when life in the town stopped and there were very few changes. It was not until the great destruction of Vukovar in the days of Turkish defeat (1687) that all the elements of medieval architectural continuity were lost as the new baroque city developed.

Translation: Nikolina Jovanović